

BARTŁOMIEJ NOSZCZAK

OBBH IPN Warszawa

ANTYKOŚCIELNA MIĘDZYNARODÓWKA. WSPÓŁPRACA POLSKIEGO URZĘDU DO SPRAW WYZNAŃ Z JEGO ODPOWIEDNIKAMI W PAŃSTWACH „DEMOKRACJI LUDOWEJ” (1954–1962)

W ostatnim numerze „Pamięci i Sprawiedliwości” ukazał się drukiem artykuł ks. prof. Dominika Zamiatały na temat roboczych spotkań pionów wyznaniowych Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i Czechosłowackiej Republiki Socjalistycznej (CSRS). Po raz pierwszy w literaturze naukowej opisano w nim kulisy kontaktów instytucjonalnych polskiego Urzędu do spraw Wyznań (UdsW) z jego czechosłowackim odpowiednikiem, związane z tym zabiegi podejmowane z inicjatywy towarzyszy z Pragi oraz będące tego pochodną wspólne spotkania i narady w sprawach wyznaniowych¹. Niniejszy artykuł jest nawiązaniem, a zarazem swoistym dopowiedzeniem do ustaleń księdza profesora. Przede wszystkim przedstawia nowe okoliczności nawiązania „bratniej współpracy” UdsW z podmiotami administracji państwowej, które zajmowały się polityką wobec Kościołów i związków wyznaniowych za żelazną kurtyną, oraz analizuje przebieg spotkań roboczych ich pracowników w latach 1954–1962². Weryfikuje również część spośród ustaleń, które zawarł w artykule ks. prof. Zamiatała.

Urząd do spraw Wyznań powstał na mocy ustawy z dnia 19 kwietnia 1950 r. o zmianie organizacji naczelných władz państwowych w zakresie gospodarki komunalnej i administracji publicznej. Akt normatywny w tej sprawie ogłoszono w Dzienniku Ustaw 28 kwietnia tego roku, dlatego tę datę należy uznać za formalny moment utworzenia

¹ D. Zamiatała, *Robocze spotkania pionów wyznaniowych PRL i CSRS (zarys problemów)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2018, nr 2, s. 259–289.

² Cezura obejmuje lata od nawiązania pierwszych formalnych zagranicznych kontaktów przez UdsW (1954 r.) do momentu rozpoczęcia obrad Soboru Watykańskiego II (1962 r.).

urzędu³; faktycznie rozpoczął działalność później, w połowie maja 1950 r.⁴ Nowo powstały samodzielny resort przejął kompetencje zniesionego Ministerstwa Administracji Publicznej w zakresie nadzoru państwa nad wyznaniem religijnymi⁵. Formalnie podlegał prezesowi Rady Ministrów, który m.in. powoływał i odwoływał jego dyrektora. Zakres działania UdsW i jego organizację określił tymczasowy statut (w następnych latach wprowadzono do niego zmiany), który został nadany przez uchwałę Rady Ministrów z 27 maja 1950 r.⁶

Urząd zajmował się m.in.: koordynowaniem działalności państwa w sprawach dotyczących zagadnień wyznaniowych; „zabezpieczeniem” praw duchowieństwa oraz jego obowiązków wobec „ludowej ojczyzny”; kwestiami związanymi z ustrojem oraz działalnością Kościołów i związków wyznaniowych; odpowiadaniem na podania kierowane do urzędów państwowych w sprawach wyznaniowych; wydawaniem opinii na temat zgromadzeń i zbiorów związanych z wykonywaniem kultu religijnego; nadzorowaniem działalności wyższego szkolnictwa wyznaniowego, seminariów duchownych i zakonnych, małych seminariów duchownych i zakonnych, szkół pomocniczych pracowników kultu religijnego; sprawami związanymi z ustrojem i działalnością szkolnictwa wyznaniowego; programami i planami nauczania w szkołach wyznaniowych; rozdziałem subsydiów oraz dotacji rządowych na zaspokojenie istotnych potrzeb wyznania; kontrolowaniem działalności stowarzyszeń wyznaniowych, zakonów, kongregacji zakonnych; nadzorowaniem Funduszu Kościelnego; ewidencjonowaniem obiektów wyznaniowych⁷.

Według stanu z 1959 r. podstawowymi – centralnymi komórkami organizacyjnymi UdsW były: Wydział Ogólny, Wydział Wyznania Rzymskokatolickiego, Wydział Wyznań Nierzymskokatolickich, Samodzielny Referat Nadzoru Stowarzyszeń Wyznaniowych i Samodzielny Referat Nadzoru Funduszu Kościelnego. W terenie utworzono odpowiedniki urzędu w postaci referatów do spraw wyznań przy prezydiach powiatowych i miejskich rad narodowych (w 1957 r. referaty zlikwidowano) oraz wydziałów do spraw wyznań przy prezydiach wojewódzkich, a także miejskich (w miastach wydzielonych

³ DzU z 1950 r. Nr 19, poz. 156.

⁴ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Urząd do spraw Wyznań (dalej: UdsW), 7/3, Sprawozdanie z działalności UdsW w 1950 r., [Warszawa, 1951 r.], k. 14.

⁵ Szerzej o podmiotach administracji państwowej odpowiedzialnych za politykę wyznaniową w Polsce Ludowej zob. R. Gryz, *Władze partyjno-państwowe odpowiedzialne za politykę wobec Kościoła katolickiego w Polsce (1944/45–1956)*, „Czasy Nowożytné” 1997, t. 3, s. 115 i n.; B. Noszczak, *Polityka państwa wobec Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce w okresie internowania prymasa Stefana Wyszyńskiego 1953–1956*, Warszawa 2008, s. 21–37.

⁶ O genezie urzędu zob. T. Gajowniczek, *Przyczyny powstania i główne cele działalności Urzędu ds. Wyznań jako narzędzia realizacji polityki wyznaniowej władz na początku Polski Ludowej*, „Rocznik Dobromiejski” 2007, t. 1, s. 239 i n.

⁷ „Monitor Polski”, nr A-78, poz. 905. O zakresie działania UdsW zob. T. Gajowniczek, *Przyczyny powstania...*, s. 239 i n.; M. Krawczyk, *Działalność Urzędu do Spraw Wyznań w zakresie tworzenia i obsady stanowisk kościelnych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach” 2013, nr 97, s. 143 i n.; R. Michalak, *Koncepcja „redukcjonizmu religijnego” w programie Urzędu do Spraw Wyznań i organizacji proateistycznych* [w:] *Interpretacje polityki. Księga pamiątkowa dedykowana prof. Mariuszowi Gulczyńskiemu w 80. rocznicę urodzin*, red. nauk. R. Bäcker i in., Toruń 2010, s. 738 i n.; H. Misztal, A. Mezglewski, *Zakres kompetencji, styl działania i cele Urzędu do Spraw Wyznań* [w:] *Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej. Materiały II Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego (Kazimierz Dolny, 26–28 października 2004)*, red. A. Mezglewski, P. Stanisławski, M. Ordon, Lublin 2005, s. 33 i n.

z województw) rad narodowych. Generalnie do najważniejszych zadań administracji wyznaniowej na szczeblu lokalnym należały: realizacja polityki wyznaniowej dyktowanej przez centralę UdsW (z upoważnienia centrum władzy), nadzór nad działalnością Kościołów i związków wyznaniowych oraz zapobieganie naruszaniu prawa przez duchowieństwo⁸.

Zakres kompetencji podmiotów administracji wyznaniowej w państwach „demokracji ludowej” był – niezależnie od lokalnych uwarunkowań – właściwie tożsamy i ogólnie dotyczył realizacji – w pewnym zakresie ujednoczonej – polityki komunistycznego aparatu władzy wobec Kościołów i związków wyznaniowych⁹. Teoretycznie istniały więc obiektywne podstawy do rozwinięcia między nimi współpracy o charakterze instytucjonalnym¹⁰. Mimo to od momentu powstania, czyli od 1950 r., Urząd do spraw Wyznań przez kolejne cztery lata nie utrzymywał żadnych bezpośrednich relacji ze swoimi odpowiednikami w państwach Europy Środkowo-Wschodniej¹¹. Początkowo kontaktowano się jedynie z pierwszym sekretarzem ambasady Czechosłowacji w Warszawie, który dość regularnie odwiedzał dyrektora UdsW Antoniego Bidę (rzadziej) i wicedyrektora Romana Darczewskiego (często)¹². Podczas tych spotkań inicjatywa należała prawie zawsze do strony czechosłowackiej. Pierwszy sekretarz ambasady dostarczał polskim towarzyszom m.in. kościelne wydawnictwa, odpisy wydawanych w Czechosłowacji aktów ustawodawczych w zakresie polityki wyznaniowej, informacje o relacjach między Kościołami protestanckimi w Europie (dotyczyło to szczególnie wyjazdów zagranicz-

⁸ Szerzej o terenowych odpowiednikach UdsW zob. *Urząd do spraw Wyznań: struktury, działalność, ludzie*, t. 1: *Struktury wojewódzkie, wybrane aspekty funkcjonowania*, red. R. Łatka, Warszawa 2019 (w druku).

⁹ Szerzej na ten temat zob. B. Cywiński, *Ogniem próbowane. Z dziejów najnowszych Kościoła katolickiego w Europie Środkowo-Wschodniej. „...i was prześladować będą”*, t. 2, Warszawa 1994; A. Grajewski, *Kompleks Judasza. Kościół zraniony. Chryścijanie w Europie Środkowo-Wschodniej między oporem a kolaboracją*, Poznań 1999; *Kościół katolicki w Europie Środkowo-Wschodniej w obliczu dwóch totalitaryzmów (1917–1990)*, red. M. Krzysztoficki, J. Wolczański, t. 1, Rzeszów–Stalowa Wola–Lwów 2015; t. 2, Rzeszów–Lwów 2017; *Represje wobec duchowieństwa Kościołów chrześcijańskich w okresie stalinowskim w krajach byłego bloku wschodniego*, red. A. Dziurok, J. Myszor, Katowice 2004; *Represje wobec Kościoła w krajach bloku wschodniego. Komuniści przeciw religii po 1944 roku*, red. J. Marecki, Kraków 2011.

¹⁰ Do czasu ukazania się drukiem artykułu ks. Zamiatyła problem interakcji między podmiotami administracji wyznaniowej w państwach za żelazną kurtyną nie był przedmiotem odrębnych badań naukowych. W tym miejscu rodzi się postulat objęcia podobnymi studiami także innych struktur aparatu państwa. Choć wykonano już pewne prace w tym zakresie (zwłaszcza w odniesieniu do działalności tajnej policji politycznej), stan badań na tym polu jest w dalszym ciągu niewystarczający (por. T. Jaskułowski, *Przyjaźń, której nie było. Ministerstwo Bezpieczeństwa Narodowego NRD wobec MSW 1974–1990*, Warszawa 2014; *idem*, *Szpiedzy tacy jak wy. Wywiadowcza (nie)codziennosc kontaktów między PRL a NRD 1970–1990*, Warszawa 2015; J. Kalous, *Współpraca ministerstw spraw wewnętrznych Czechosłowacji i Polski w latach 1945–1948 oczami Štěpána Plačka* [w:] *Między przymusową przyjaźnią a prawdziwą solidarnością. Czesi – Polacy – Słowacy 1938/39–1945–1989*, cz. 2, red. P. Błażek, P. Jaworski, Ł. Kamiński, Warszawa 2009, s. 116 i n.; A. Paczkowski, *Przyjaźń – pomoc – przykład: relacje między sowieckimi i polskimi organami bezpieczeństwa w latach 1944–1990* [w:] *W objęciach Wielkiego Brata. Sowietci w Polsce 1944–1993*, red. K. Rokicki, S. Stępień, Warszawa 2009, s. 185 i n.; M. Śmigiel, *Współpraca polsko-czechosłowacka podczas akcji przeciw banderowcom (1945–1947)* [w:] *Między przymusową przyjaźnią...*, s. 124 i n.).

¹¹ AAN, UdsW, 31/650, Notatka naczelnika Wydziału Wyznań Nierzymkokatolickich UdsW Serafina Kiryłowicza na temat współpracy między UdsW a PUdsK, [Warszawa], 30 VI 1957 r., k. 6.

¹² W notatkach Bidy z okresu jego pracy na stanowisku dyrektora UdsW nie ma informacji na temat tych spotkań. Por. AAN, UdsW, 484/13, Akta Antoniego Bidy, Notatki, k. 1 i n.

nych duchowieństwa)¹³. Pracownik czeskosłowackiej ambasady podobno wykazywał doskonałą znajomość stosunków kościelnych w Polsce. W niektórych wypadkach rzekomo informował kierownictwo UdsW o działalności prymasa Stefana Wyszyńskiego w latach 1952–1953, zanim zrobiło to Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego (!)¹⁴. Mimo to w oficjalnych kontaktach instytucjonalnych strona polska zachowywała rezerwę; nie przekazywała stronie czeskosłowackiej żadnych własnych materiałów na temat polityki wyznaniowej.

Liczba zagranicznych kontaktów UdsW wzrosła dopiero po objęciu stanowiska dyrektora przez Jana Izydorczyka we wrześniu 1954 r. Być może wynikało to z doświadczenia Izydorczyka i jego stażu partyjnego, który przypadał na czasy Komunistycznej Partii Polski. Zapewne w szerszym „otwarcu UdsW na świat” pomogły nowemu dyrektorowi kontakty, które nawiązał podczas szkolenia Kominternu w Moskwie w latach trzydziestych XX stulecia¹⁵. W ostatnim kwartale 1954 r. kierowany przez niego resort nawiązał korespondencyjną relację z czeskosłowackim odpowiednikiem, czyli utworzonym w październiku 1949 r. Państwowym Urzędem do spraw Kościelnych (PUdsK). Za zgodą premiera Józefa Cyrankiewicza Izydorczyk i jego zastępca Józef Siemek wyjechali 8 stycznia 1955 r. w pierwszą, trwającą tydzień delegację służbową do Pragi¹⁶. Podczas niej Izydorczyk i Jaroslav Havelka, który od września 1953 r. stał na czele PUdsK, wymienili się tzw. sprawozdaniami sytuacyjnymi, które dotyczyły pracy podległych im urzędów. Dyrektor UdsW przygotował dla strony czeskosłowackiej osiemdziesięciostronicową analizę sytuacji kościelno-politycznej w Polsce od maja 1950, czyli od momentu faktycznego rozpoczęcia działalności przez UdsW, do stycznia 1955 r., a także dane statystyczne na temat Kościołów w Polsce¹⁷.

¹³ Zapewne dzięki kontaktowi z pierwszym sekretarzem ambasady CSRS w rękach UdsW znalazł się czeskosłowacki akt ślubowania biskupów na wierność państwu, który został niemal dosłownie przetłumaczony na język polski i stał się podstawą roty ślubowania, do którego zobowiązano w grudniu 1953 r. wszystkich pozostających na wolności biskupów ordynariuszy, wikariuszy kapitulnych i sufraganów w obecności wikariuszy generalnych. Aktu tego dokonano 17 XII 1953 r. w sali Urzędu Rady Ministrów w Warszawie. Por. AAN, UdsW, 84/122, *Slib věrnosti Československé Republice*, [Praga, 1949 r.], k. 373; AAN, UdsW, 37/1790, *Ruch personalny kleru. Teczki kurii 1953 r. Teczka ślubowań biskupów, Lista ordynariuszy i sufraganów zaproszonych do ślubowania 17 XII 1953 r. Szerzej o tym problemie zob. B. Noszczak, *Polityka państwa wobec...*, s. 93 i n.*

¹⁴ AAN, UdsW, 31/650, Notatka naczelnika Wydziału Wyznań Nierzymkokatolickich UdsW Serafina Kiryłowicza na temat współpracy między UdsW a PUdsK, [Warszawa], 30 VI 1957 r., k. 6.

¹⁵ Władysław Gomułka, który spotkał Jana Izydorczyka podczas szkolenia członków Kominternu w Moskwie, tak o nim pisał: „Z całej naszej czwórki zajmował on na wolności wyższe niż pozostali stanowisko kierownicze w aparacie partyjnym. Ostatnio, przed aresztowaniem pełnił on funkcję obwodowca nadzorującego działalność komitetów okręgowych KPP w danym obwodzie. Czym zajmował się Izydorczyk podczas swego pobytu w Moskwie, kiedy przychodził do swojej żony Marii Dziekanówny, słuchaczki szkoły partyjnej mojego turnusu, nie jest mi wiadome. W każdym razie w sekcji polskiej Kominternu miał on mocne oparcie. Z charakteru był człowiekiem niesympatycznym, złośliwym, zarozumiałym, lecz te jego cechy przejawiały się tylko w stosunku do podwładnych mu lub hierarchicznie niżej postawionych członków partii” (W. Gomułka, *Pamiętniki*, t. 1, red. nauk. A. Werblan, Warszawa 1994, s. 446–447).

¹⁶ AAN, UdsW, 28/505, Pismo wicedyrektora UdsW Józefa Siemka do Biura Planowania i Finansów Urzędu Rady Ministrów w sprawie wyjazdu służbowego pracowników UdsW do Czechosłowacji, poufne, 3 I 1955 r., k. 1.

¹⁷ AAN, UdsW, 31/650, Notatka naczelnika Wydziału Wyznań Nierzymkokatolickich UdsW Serafina Kiryłowicza na temat współpracy między UdsW a PUdsK, [Warszawa], 30 VI 1957 r., k. 7.

Po powrocie do kraju Izydorczyk i Siemek złożyli relację z wyjazdu do Czechosłowacji podczas zwołanego w siedzibie UdsW w Warszawie w al. Stalina 5 (obecnie są to Al. Ujazdowskie) zebrania z udziałem pracowników politycznych urzędu oraz członków Komisji KC do spraw Kleru i Biura Politycznego (BP) Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (KC PZPR). W sprawozdaniu, którego pełnej treści nie udało się dotychczas odnaleźć, Izydorczyk i Siemek poświęcili podobno więcej uwagi stanowi faktycznemu niż stanowi prawnemu Kościołów w Czechosłowacji; niewiele mieli do powiedzenia na temat organizacji pracy PUdsK¹⁸.

Kontakty instytucjonalne UdsW z bliźniaczą strukturą w CSRS zacieśniły się po objęciu w kwietniu 1955 r. stanowiska dyrektora tego pierwszego urzędu przez Mariana Zygmantowskiego. Urząd do spraw Wyznań zaczął odtąd regularnie otrzymywać czechosłowacką prasę kościelną i książki (przykładowo w maju 1955 r. przesłano z Pragi do Warszawy 33 książki w języku czeskim, które dotyczyły zagadnień religijnych¹⁹) oraz kwartalne sprawozdania na temat polityki wyznaniowej realizowanej w Czechosłowacji.

Z czasem krąg międzynarodowych kontaktów UdsW rozszerzył się na Węgierską Republikę Ludową (WRL). W październiku 1955 r. naczelnik Wydziału Naddunajskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych (MSZ) Kazimierz Korolczyk poinformował jego kierownictwo (korespondencja trafiła również do wiadomości Wydziału Zagranicznego KC PZPR), że Ambasada Węgierskiej Republiki Ludowej w Warszawie poprosiła o przyjęcie na dwudniowy pobyt w Polsce delegacji, która miała się zapoznać z niektórymi zagadnieniami pracy Urzędu do spraw Wyznań. Początkowo planowano, że w jej skład wejdą zastępca przewodniczącego węgierskiego Urzędu do spraw Kościelnych (UdsK) J. Varga i przedstawiciel KC Węgierskiej Partii Pracujących (WPP). Według Korolczyka węgierskiej ambasadzie „bardzo zależało” na przyjęciu tej delegacji, w związku z czym MSZ prosiło o możliwie szybką informację, czy UdsW zgadza się na jej przyjazd, a jeśli tak, to w jakim terminie²⁰. Zygmantowski wyznaczył drugą dekadę grudnia 1955 r. jako najwcześniejszą możliwą datę przyjazdu Węgrów do Polski²¹.

W wyznaczonym czasie przyjechał z Budapesztu z kilkudniową wizytą prawdopodobnie tylko zastępca przewodniczącego UdsK Varga, który w towarzystwie sekretarza ambasady węgierskiej w Polsce odbył kilka konferencji w UdsW. Strona polska została poinformowana o sytuacji społeczno-politycznej na Węgrzech oraz polityce wyznaniowej realizowanej przez to państwo. Co ważniejsze, podjęto decyzję o nawiązaniu ścisłych kontaktów między urzędami wyznaniowymi w Polsce i na Węgrzech, które obejmowały m.in. wymianę sprawozdań kwartalnych z ich pracy²². Strony czechosłowacka i węgierska

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ AAN, UdsW, 28/264, Pismo PUdsK do UdsW w sprawie książek o tematyce religijnej, Praga, 6 IV 1955 r., k. 1–2.

²⁰ AAN, UdsW, 28/484, Pismo naczelnika Wydziału Naddunajskiego MSZ Kazimierza Korolczyka do dyrektora UdsW Mariana Zygmantowskiego w sprawie wizyty delegacji węgierskiej w Polsce, poufne – pilne, Warszawa, 25 X 1955 r., k. 1.

²¹ *Ibidem*, Pismo dyrektora UdsW Mariana Zygmantowskiego do MSZ w sprawie wizyty delegacji węgierskiej w Polsce, [Warszawa], 5 XI 1955 r., k. 2.

²² AAN, UdsW, 31/650, Notatka naczelnika Wydziału Wyznań Nierzymkokatolickich UdsW Serafina Kiryłowicza na temat współpracy między UdsW a PUdsK, [Warszawa], 30 VI 1957 r., k. 7.

przestrzegali umów i regularnie przysyłały sprawozdania do Warszawy. Jednak UdsW w ogóle nie wywiązywał się z tego zobowiązania; nie było nikogo, kto mógłby się zająć z jego ramienia przygotowaniem raportów dla PUdsK i UdsK²³.

Na zaproszenie UdsW 21 stycznia 1956 r. przylecieli z rewizytą do Warszawy prezes PUdsK Jaroslav Havelka i jego zastępca Josef Plíhal (istnieją przesłanki świadczące, że od 27 do 30 stycznia towarzyszył im zastępca prezesa węgierskiego UdsK Varga)²⁴. Podczas dziewięciodniowego pobytu goście z Czechosłowacji uczestniczyli w dwóch naradach w siedzibie UdsW, podczas których doszło do wymiany informacji o sytuacji Kościołów wyznaniowych w Polsce i Czechosłowacji oraz metodach pracy polskiego urzędu wyznaniowego. Zorganizowano ponadto dwie konferencje z udziałem pracowników terenowych odpowiedników UdsW – na szczeblu wojewódzkim w Krakowie i szczeblu powiatowym w Częstochowie. Podczas pobytu w Polsce goście z CSRS zwiedzili również: Warszawę, Kazuń Nowy (być może ze względu na obecność w tej miejscowości cerkwi prawosławnej i zboru menonickiego), Wieliczkę, były niemiecki obóz masowej zagłady Auschwitz-Birkenau, Katowice i Częstochowę.

W trakcie konferencji na szczeblu centralnym (w stolicy) zwrócono uwagę na „międzynarodową politykę kościelną” i kontakty zagraniczne Kościołów, w tym zwłaszcza rozwijający się ruch ekumeniczny. Goście z CSRS interesowali się tzw. ruchem społecznie postępowym katolików w Polsce i działalnością Stowarzyszenia PAX. Zaciekawienie pracowników Urzędu do spraw Wyznań budziło z kolei „rozwiązanie problemu zakonów” w Czechosłowacji (w 1950 r. władze tego kraju niemal zlikwidowały tam życie monastyczne, internując zakonników i zakonnice w wybranych do tego celu klasztorach). Podczas obustronnych spotkań uznano za „pożądane i pożyteczne” organizowanie częstych konferencji międzynarodowych z udziałem przedstawicieli z Czechosłowacji, Niemieckiej Republiki Demokratycznej, Polski i Węgier. Ustalono, że następna wizyta przedstawicieli UdsW odbędzie się w CSRS w czerwcu 1956 r. lub drugiej połowie tego roku²⁵.

Na zaproszenie Urzędu do spraw Kościelnych i za zgodą Cyrankiewicza 20 lutego 1956 r. do Budapesztu z tygodniową wizytą wyjechali dyrektor UdsW Zygmantowski i jego zastępca Antoni Lisik²⁶. W zorganizowanej w stolicy Węgier konferencji informacyjnej uczestniczył również dyrektor czechosłowackiego PUdsK Havelka. Po powrocie

²³ *Ibidem*.

²⁴ AAN, UdsW, 29/41, Pismo wicedyrektora UdsW Antoniego Lisika do Centralnego Zarządu Ceł Ministerstwa Handlu Zagranicznego w sprawie zwalniania od opłaty celnej gości zagranicznych z Czechosłowacji i Węgier, [Warszawa], 13 I 1956 r., k. 1.

²⁵ AAN, UdsW, 31/650, Notatka naczelnika Wydziału Wyznań Nierzyskokatolickich UdsW Serafina Kiryłowicza na temat współpracy między UdsW a PUdsK, [Warszawa], 30 VI 1957 r., k. 7.

²⁶ AAN, UdsW, 29/436, Pismo dyrektora UdsW Mariana Zygmantowskiego do dyrektora Gabinetu Szefa Urzędu Rady Ministrów Romana Kieszczyńskiego w sprawie wyjazdu służbowego na Węgry, poufne, [Warszawa], 7 II 1956 r., k. 1; *ibidem*, Pismo dyrektora UdsW Mariana Zygmantowskiego do szefa Urzędu Rady Ministrów w sprawie wyjazdu służbowego delegacji UdsW na Węgry, Warszawa, 7 II 1956 r., k. 2. W charakterze ciekawostki można podać, że szef węgierskiego UdsK otrzymał od delegatów UdsW ręcznie wykonaną patere z brązu, kasetę na papierosy z tego samego metalu i papierosy. Prezenty kosztowały w sumie 3356,2 zł (*ibidem*, Pismo dyrektora UdsW Mariana Zygmantowskiego do Biura Planowania i Finansów Urzędu Rady Ministrów w sprawie wydatków w gotówce na delegację służbową pracowników UdsW do Budapesztu, [Warszawa], 2 III 1956 r., k. 33).

delegacji do Polski pracownicy polityczni UdsW nie otrzymali jednak żadnej informacji o przebiegu rozmów budapesztańskich (stan niewiedzy na temat pracy „bratniego” urzędu utrzymywał się stosunkowo długo; w 1957 r. naczelnik Wydziału Wyznań Nierzymskokatolickich UdsW Serafin Kiryłowicz zanotował: „Nie mamy informacji ani o metodach pracy towarzyszy węgierskich, ani o strukturze informacyjnej tamt[ejszego] Urzędu [do spraw Kościelnych]”²⁷).

Podczas narad z pracownikami organów wyznaniowych Czechosłowacji i Węgier stwierdzono m.in. pożyteczność utrzymywania tego rodzaju bezpośrednich kontaktów i wymiany doświadczeń, a także konieczność dalszego regularnego spotykania się przedstawicieli kierownictwa pionów administracji, które były odpowiedzialne za politykę wobec Kościołów i związków wyznaniowych w bloku wschodnim²⁸.

W korespondencji z 24 maja 1956 r. Havelka informował Zygmantowskiego, że zgodnie z postanowieniem czechosłowackiego MSZ zezwolono mu na utrzymywanie bezpośrednich kontaktów z UdsW: „Chciałbym na przyszłość do Was pisać, a w razie potrzeby bezpośrednio telefonować, bez pośrednictwa MSZ, jeżeli nie będzie to sprawa poufna”²⁹. Prezes PUdsK prosił polskiego kolegę o wiadomość, czy zgadza się z takim trybem działania. Wyraził radość z zaplanowanej na drugą połowę czerwca 1956 r. podróży służbowej do Pragi Zygmantowskiego i jego zastępcy. Obawiał się jednak, czy zostanie ona zrealizowana w tym terminie ze względu na odroczoną o tydzień – na 11 czerwca – krajową konferencję Komunistycznej Partii Czechosłowacji. Informował, że potrwa to „wiele dni”, a później PUdsK będzie zmuszony opracować wnioski dotyczące pracy urzędu, które zostaną sformułowane podczas zjazdu partyjnego. W związku z tym proponował, żeby przenieść wizytę delegacji UdsW na wrzesień 1956 r.: „Bardzo proszę, abyście darowali nam tę nieprzyjemną zmianę. Proszę powiadomić mnie, czy zgadzacie się na przyjazd we wrześniu. We wrześniu omówilibyśmy jeszcze zagadnienia, które mieliśmy rozstrzygać w czerwcu”³⁰.

Zygmantowski poinformował listownie Havelkę (1 czerwca), że nie ma żadnych zastrzeżeń co do zaproponowanego przez niego sposobu wzajemnego porozumiewania się w sprawach, które dotyczyły problematyki kierowanych przez nich urzędów. Równocześnie oznajmił, że odpowiada mu przesunięty na wrzesień termin spotkania w Pradze (ze względu na urlop Zygmantowski zasugerował zorganizowanie wizyty w drugiej połowie tego miesiąca). Szef UdsW informował, że odwiedzi Havelkę razem ze swoim drugim – nowo mianowanym 1 czerwca 1956 r. – wicedyrektorem Janem Lechem, do którego kompetencji należały m.in. sprawy wyznań nierzymskokatolickich.

²⁷ AAN, UdsW, 31/650, Notatka naczelnika Wydziału Wyznań Nierzymskokatolickich UdsW Serafina Kiryłowicza na temat współpracy między UdsW a PUdsK, [Warszawa], 30 VI 1957 r., k. 7–8.

²⁸ AAN, UdsW, 29/458, Odręczna notatka w sprawie kontaktów między UdsW a jego odpowiednikami w Czechosłowacji i na Węgrzech, [Warszawa, 1957 r.], k. 3.

²⁹ AAN, UdsW, 29/449, Przetłumaczony na język polski list kierownika PUdsK Jaroslava Havelki do dyrektora UdsW Mariana Zygmantowskiego w sprawie kontaktów między podporządkowanymi im resortami wyznaniowymi, Praga, 24 V 1956 r., k. 2 (oryginał listu w języku czeskim: *ibidem*, k. 1).

³⁰ *Ibidem*.

Zygmantowski poprosił o przysłanie do Warszawy oficjalnego zaproszenia w końcu lipca, względnie na początku sierpnia 1956 r.³¹

Zgodnie z sugestią 28 sierpnia Havelka, który sprawował już w tym czasie urząd podsekretarza stanu w Ministerstwie Szkolnictwa i Kultury³², skierował do Zygmantowskiego oficjalne zaproszenie do złożenia dwutygodniowej wizyty w Czechosłowacji przez delegację UdsW. Hasłowo informował o jej programie, a zarazem sygnalizował możliwość uzupełnienia go o życzenia strony polskiej: „Gdybyście mieli, szanowny Towarzyszu, szczególne zainteresowanie obejrzenia pewnych miejscowości lub zamiar rozwiązania zasadniczych zagadnień, proszę o zakomunikowanie nam swych życzeń w tym kierunku”³³.

Wizyta Zygmantowskiego i Lisika w Czechosłowacji została uzgodniona z KC PZPR i trwała od 12 do 26 października 1956 r. Jej celem była wymiana doświadczeń w zakresie polityki wyznaniowej oraz nawiązanie bezpośrednich kontaktów z Czechami i Słowakami³⁴. Program delegacji przypominał wizytę kierownictwa PUdsK w Polsce w styczniu 1956 r.; pobytowi Zygmantowskiego i Lisika towarzyszyły narady z udziałem kierownictwa Departamentu Spraw Kościelnych (DSK) w stolicy Czechosłowacji, a także spotkania z jego pracownikami w terenie – na szczeblach wojewódzkim i powiatowym w Czechach, na Morawach i Słowacji. W pierwszych dniach wizyty w Pradze (12–14 października) odbyło się również spotkanie z pracownikami administracji wyznaniowej z Berlina i Budapesztu³⁵. Do polskiej delegacji dołączył najprawdopodobniej Kiryłowicz, który 23 października wyjechał do Czechosłowacji na zaproszenie tamtejszego MSiK (zawiózł m.in. upominki dla Havelki i Plíhala)³⁶.

³¹ *Ibidem*, List dyrektora UdsW Mariana Zygmantowskiego do prezesa PUdsK Jaroslava Havelki w sprawie podróży służbowej delegacji UdsW do Czechosłowacji, [Warszawa], 1 VI 1956 r., k. 3.

³² W czerwcu 1956 r. nastąpiła zmiana w strukturze liczącego 25 etatów PUdsK, który podporządkowano Ministerstwu Szkolnictwa i Kultury (MSiK). Prezes urzędu objął stanowisko wiceministra szkolnictwa i kultury; odtąd do jego kompetencji należały sprawy, które wynikały ze stosunku państwa do Kościołów i związków wyznaniowych. Dotychczasowy zastępca prezesa PUdsK objął kierownictwo Departamentu Spraw Kościelnych w MSiK, a komórki organizacyjne PUdsK weszły w skład tego departamentu. Na temat polityki wyznaniowej w Czechosłowacji w latach czterdziestych i pięćdziesiątych zob. *Brány pekelné ji nepřemohou. Kapitoly z pronásledování církví v Československu kolem roku 1950*, red. P. Kubín, Praha 2017; A. Hlinka, *Síla slabých i slábość silných. Prześladowanie Kościoła na Słowacji 1945–1989*, przeł. A. Sobótka, Kraków 2013; K. Kaplan, *Stát a církve v Československu v letech 1948–1953*, Brno 1993.

³³ AAN, UdsW, 29/458, Przetłumaczony na język polski list prezesa PUdsK Jaroslava Havelki do dyrektora UdsW Mariana Zygmantowskiego w sprawie planowanej wizyty delegacji UdsW w Czechosłowacji, Praga, 28 VIII 1956 r., k. 1 (oryginału tej korespondencji nie udało się dotychczas odnaleźć).

³⁴ *Ibidem*, Pismo wicedyrektora UdsW Antoniego Lisika do szefa URM w sprawie delegacji służbowej kierownictwa UdsW do Czechosłowacji, Warszawa, 25 IX 1956 r., k. 7. Kierownictwo UdsW zostało narażone na uciążliwą podróż do Pragi, gdyż po wykupieniu biletów sypialnych okazało się, że w składzie pociągu nie było takich wagonów. W piśmie skierowanym przez UdsW do „Orbisu” zanotowano: „Fakt sprzedaży nieodpowiednich biletów świadczy o nieodpowiedzialnym ustosunkowaniu się do swoich obowiązków pracownika kasy, który naraził delegację tutaj [ejszego] Urzędu na znaczne kłopoty i nieprzyjemności w podróży” (*ibidem*, Pismo naczelnika Wydziału UdsW do Biura Zagranicznej Obsługi Podróżnych „Orbis”, Warszawa, 11 X 1956 r., k. 28).

³⁵ AAN, UdsW, 31/650, Notatka naczelnika Wydziału Wyznań Nierzyskokatolickich UdsW Serafina Kiryłowicza na temat współpracy między UdsW a PUdsK, [Warszawa], 30 VI 1957 r., k. 9.

³⁶ AAN, UdsW, 29/458, Pismo naczelnika Wydziału Wyznań Rzymskokatolickich UdsW S. Wierzbickiego do Centralnego Zarządu Cei w sprawie wyjazdu naczelnika Wydziału Wyznań Nierzyskokatolickich UdsW Serafina Kiryłowicza do Czechosłowacji, [Warszawa], 20 X 1956 r., k. 32.

Istnieją przesłanki, że przemiany społeczno-polityczne polskiego października 1956, a także reorganizacja pracy UdsW nie pozwoliły na właściwą ocenę wyników tej wizyty, a zwłaszcza na analizę doświadczeń na polu polityki wobec Kościołów i związków wyznaniowych w krajach bloku wschodniego. Kontakty urzędu z jego odpowiednikami ograniczały się do 1957 r. wyłącznie do Czechosłowacji i Węgier. Ze znanych dotychczas źródeł wynika, że polski resort wyznaniowy nie utrzymywał relacji instytucjonalnych nie tylko ze swoimi odpowiednikami w Bułgarii, Niemczech wschodnich i Rumunii, lecz także – co może budzić większe zdumienie – w Związku Sowieckim³⁷. W latach 1955–1957 kontaktowano się jedynie z ambasadą sowiecką w Warszawie za pośrednictwem jej drugiego sekretarza N. Maslennikowa, który stosunkowo często odwiedzał w UdsW Darczewskiego, Lecha i Zygmantowskiego. Podczas tych rozmów dyplomata interesował się przeważnie sprawami stosunku aparatu władzy PRL do Kościołów katolickiego i greckokatolickiego. Po odwołaniu Maslennikowa sprawy wyznaniowe przejął pierwszy sekretarz ambasady ZSRS w Warszawie Aleksandr P. Nikitin³⁸.

W odróżnieniu od UdsW resorty wyznaniowe czechosłowacki i węgierski utrzymywały intensywne kontakty nie tylko między sobą, lecz także z Moskwą. Pracownicy tych instytucji składali sobie wzajemne wizyty robocze. Przykładowo, latem 1956 r. Havelka i Plíhal przebywali przez dwa tygodnie w Związku Sowieckim, gdzie odwiedzili m.in. Moskwę, Kijów i Krym³⁹.

Pewnego rodzaju izolacja UdsW w kontaktach z jego odpowiednikami w państwach bloku wschodniego, szczególnie widoczna w latach 1950–1955, nie była korzystna, gdyż poważnie ograniczała orientację jego kierownictwa (a pośrednio także kierownictwa partyjno-państwowego) w sprawach polityki wyznaniowej w skali międzynarodowej. Z tego powodu urząd miał bardzo słabe rozeznanie m.in. w zakresie polityki wobec Kościołów i związków wyznaniowych poszczególnych państw komunistycznych oraz światowej polityki międzykościelnej, ruchu ekumenicznego, działalności poszczególnych organizacji wyznaniowych, np. Światowej Federacji Luterskiej, Światowego Związku Kościołów Reformowanych. Sytuacja pod tym względem zmieniła się dopiero w 1957 r. na skutek inicjatywy Czechosłowacji.

Attaché ambasady PRL w Pradze Walerian Bołtacz 23 maja tego roku został zaproszony na rozmowę przez nowego kierownika Departamentu Spraw Kościelnych Karela Hrużę (uważa się, że ten ostatni był funkcjonariuszem KGB, przez kilka lat przebywał w ZSRS⁴⁰). W spotkaniu uczestniczył jeszcze jeden pracownik departamentu, którego personalia pozostają dotychczas nieznanne. Najpierw Bołtacz został poinformowany, że DSK nie ma zastrzeżeń co do uzyskania przez prawosławnego duchownego ks. Jerzego

³⁷ AAN, UdsW, 31/650, Notatka naczelnika Wydziału Wyznań Nierzyskokatolickich UdsW Serafina Kiryłowicza na temat współpracy między UdsW a PUdsK, [Warszawa], 30 VI 1957 r., k. 10.

³⁸ *Ibidem*. Na temat pracowników sowieckiej ambasady w Warszawie zob. M. Golon, *Radzieckie służby dyplomatyczne i konsularne w Polsce 1944–1961*, „Czasy Nowożytne” 2007, nr 20, s. 165 i n.

³⁹ AAN, UdsW, 31/650, Notatka naczelnika Wydziału Wyznań Nierzyskokatolickich UdsW Serafina Kiryłowicza na temat współpracy między UdsW a PUdsK, [Warszawa], 30 VI 1957 r., k. 11.

⁴⁰ A. Hlinka, *Síla slabých...*, s. 75.

Klingera dyplomu teologii prawosławnej na Wydziale Teologicznym w Preszowie⁴¹. Następnie z inicjatywy pracowników czechosłowackiego departamentu poruszono kwestię współpracy podmiotów administracji wyznaniowej. Rozmówcy polskiego attaché oświadczyli, że DSK utrzymuje kontakty z analogicznymi urzędami w Związku Sowieckim, na Węgrzech oraz w innych krajach „demokracji ludowej”, a między przedstawicielami tych instytucji odbywają się spotkania; dochodzi do nich jednak bardzo rzadko. Polska w nich nie uczestniczyła, ponieważ oceniono, że „i tak miała dość kłopotów”⁴². Pracownicy DSK uznali, że współdziałanie urzędów do spraw wyznań Polski i Czechosłowacji była pożyteczna dla obu stron i dlatego urząd czechosłowacki chciałby na nowo podjąć współpracę z urzędem polskim, „tak jak to było dawniej”⁴³.

Bołtaczowi opowiedziano także o sytuacji w CSRS. Tamtejsze duchowieństwo i laikat pilnie obserwowali zmiany w sytuacji Kościoła katolickiego w Polsce. Duchowieństwo polskie i czechosłowackie utrzymywało kontakty o charakterze legalnym i nielegalnym; zjawisko to występowało zwłaszcza na terenach przygranicznych⁴⁴. W ocenie pracowników DSK biskupi czechosłowaccy z wielkim zainteresowaniem śledzili przebieg wizyty Wyszyńskiego w Stolicy Apostolskiej w maju 1957 r. Uważali, że prymas Polski będzie omawiał sytuację i dalszy rozwój Kościoła katolickiego we wszystkich państwach „demokracji ludowej”⁴⁵.

Polskiego attaché zainteresowała uwaga, że obawa przed wojną i ewentualnym użyciem broni jądrowej wpływa na rozszerzanie się w społeczeństwie czechosłowackim wiary i praktyk religijnych. Trudno było zwalczyć to zjawisko, gdyż propaganda CSRS nie dysponowała skutecznymi argumentami w tej sprawie. Pracownicy DSK zauważyli, że nawet I sekretarz KC Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego Nikita Chruszczow w ostatnim wywiadzie dla prasy (nie wiadomo dokładnie, który materiał mieli na myśli) nie wykluczał możliwości wybuchu wojny⁴⁶.

Pracownicy DSK poruszyli również sprawę Kościoła greckokatolickiego, który w Czechosłowacji został połączony z Kościołem prawosławnym. Oznajmili, że w angielskim czasopiśmie „The Tablet” przeczytali, iż w Polsce nastąpią zmiany organizacyjne Kościoła greckokatolickiego. Ta sprawa bardzo interesowała Departament Spraw Kościelnych, ponieważ w ocenie jego pracowników „wszelkie zmiany w Polsce będą miały pewien wpływ na ludność greckokatolicką w Czechosłowacji”. Z tych powodów proszono stronę polską o informacje dotyczące sytuacji tego Kościoła w PRL⁴⁷.

⁴¹ AAN, UdsW, 31/650, Notatka attaché ambasady PRL w Pradze Waleriana Bołtacza na temat jego rozmowy z kierownikiem PUdSK Karelem Hrůzą, Praga, 28 V 1957 r., k. 2.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ Przywołane zjawisko utrzymywało się do końca istnienia obu komunistycznych państw. Jego szczególnie nasilenie wystąpiło w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych. Szerzej na ten temat zob. M. Szczepanowicz, *Kurierzy Słowa Bożego. Doświadczenie i dar*, Kraków 2007.

⁴⁵ Na temat wizyty prymasa w Rzymie zob. E.K. Czaczkowska, *Kardynał Wyszyński*, Warszawa 2009, s. 282 i n.

⁴⁶ AAN, UdsW, 31/650, Notatka attaché ambasady PRL w Pradze Waleriana Bołtacza na temat jego rozmowy z kierownikiem PUdSK Karelem Hrůzą, Praga, 28 V 1957 r., k. 2.

⁴⁷ *Ibidem*.

O relacjach na linii państwo–Kościół w Polsce pracownicy czeskosłowackiego DSK powiedzieli tylko tyle, że PZPR musi się liczyć z nastrojami społeczeństwa, które w większości jest wierzące. Stanowisko Wyszyńskiego, szczególnie w okresie wyborów do sejmu w styczniu 1957 r., ocenili dosłownie jako „niezłe”⁴⁸.

Po spotkaniu Bołtacz uznał, że najważniejszym celem zaproszenia go na rozmowę była najprawdopodobniej chęć nawiązania kontaktów między UdsW a DSK za pośrednictwem ambasady PRL w Pradze (ten problem kilkakrotnie poruszano w trakcie rozmowy). W notatce dla swoich zwierzchników attaché konstatował: „Następny krok należy chyba do strony polskiej”⁴⁹. Dodał, że podczas spotkania dało się zauważyć wielkie zainteresowanie czeskosłowackiego departamentu wyznaniowego sprawami Kościoła w Polsce: „Zbierane są tu informacje na temat stosunków między państwem a kościołem [sic!] w Polsce nie tylko z prasy polskiej, lecz i zagranicznej, szczególnie kapitalistycznej (cytowane niektóre dzienniki). Uważnie śledzi się tu wizytę Wyszyńskiego w Rzymie. Niemalże każdy jego krok jest znany czeskosłowackiemu Urzędowi do spraw Wyznań”⁵⁰.

Czechosłowacka inicjatywa nawiązania silniejszych relacji między „bratnimi” podmiotami administracji wyznaniowej była dość zaskakująca, zwłaszcza w kontekście krytyki, z jaką władze w Pradze odnosiły się do przemian w Polsce po październiku 1956 r.; dotyczyło to m.in. zbyt łagodnej w ich ocenie polityki wyznaniowej ekipy Gomułki⁵¹. Na obecnym etapie badań nie można jednoznacznie stwierdzić, czy działania czeskosłowackiego urzędu wyznaniowego zostały uprzednio skonsultowane z ludźmi władzy na Kremlu. W omawianym kontekście zapewne nie było jedynie zbiegiem okoliczności, że na początku czerwca 1957 r. (a zatem niedługo po spotkaniu Hruży z Bołtaczem w Pradze) ambasador ZSRS w Warszawie Nikitin poinformował UdsW o „zainteresowaniu się” sprawami wyznaniowymi w PRL przewodniczącego Rady do spraw Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego (RdsRKP) płk. Georgija Karpowa⁵², który w związku z tym zasygnalizował chęć przyjazdu do Polski. Była to pierwsza próba nawiązania bezpośredniego kontaktu instytucjonalnego z Urzędem do spraw Wyznań przez jego – z zachowaniem stosownej proporcji – sowiecki odpowiednik⁵³. Znamienne dla marazmu we wzajemnych relacjach między „bratnimi” instytucjami było to, że nawiązano je dopiero siedem lat po utworzeniu polskiego urzędu (być może świadczyło to o pewnej marginalizacji UdsW przez sowieckich towarzyszy). Karpow otrzymał

⁴⁸ *Ibidem*, k. 3.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ Na temat stosunku władz czeskosłowackich do Polski po październiku 1956 r. zob. R. Skobelski, *Polityka PRL wobec państw socjalistycznych w latach 1956–1970. Współpraca – napięcia – konflikty*, Poznań 2010, s. 59. Por. *idem*, *Wpływ przemian październikowych 1956 roku na stosunki PRL z państwami socjalistycznymi (NRD, Czechosłowacja, Albania, Węgry, Bułgaria, Rumunia)*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2005, R. 4, nr 1, s. 75 i n.

⁵² Karpow był od lat czterdziestych „osobą numer 1” w sprawach rosyjskiej wspólnoty prawosławnej. Odpowiadał również za inne aspekty polityki wyznaniowej w ZSRS. Między innymi na polecenie ludowego komisarza spraw zagranicznych Wiaczesława Mołotowa opracował w marcu 1945 r. plan zwalczania katolicyzmu i likwidacji unii brzeskiej. Por. J. Stocki, *Lwowski sobór 8–10 marca 1946 r. Przygotowania, przebieg i skutki. Rola systemu totalitarnego*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2009, nr 1, s. 237 i n.

⁵³ AAN, UdsW, 31/650, Notatka naczelnika Wydziału Wyznań Nierzyskokatolickich UdsW Serafina Kiryłowicza na temat współpracy między UdsW a PUdsk, [Warszawa], 30 VI 1957 r., k. 10.

od ministra-kierownika UdsW Jerzego Sztachelskiego (objął tę funkcję w listopadzie 1956 r., zasiadał równocześnie na stanowisku pełnomocnika rządu do spraw stosunków z Kościołem) zaproszenie do złożenia dwutygodniowej wizyty w Polsce. Nie wiadomo dotychczas, czy w ogóle do niej doszło, a jeśli tak, to kiedy się odbyła i jaki był jej przebieg. Prawdopodobnie relacje między UdsW a RdsRKP układały się w kolejnych latach poprawnie. Pewnym odbiciem tego zjawiska były kurtuazyjne życzenia z okazji 15-lecia Polski Ludowej, które w lipcu 1959 r. przesłali telegramem z Moskwy zastępca przewodniczącego RdsRKP Paweł Cheredniak (do wicedyrektora UdsW Lecha) i przewodniczący RdsRKP Gieorgij Karpow (do dyrektora UdsW Sztachelskiego)⁵⁴. Życzenia spotkały się ze stosowną odpowiedzią – również wysłaną drogą telegraficzną⁵⁵.

Ministerstwo Spraw Zagranicznych przesłało 19 czerwca 1957 r. Sztachelskiemu notatkę z rozmowy attaché ambasady PRL w Pradze z kierownikiem DSK Hrůzą z prośbą o poinformowanie o stanowisku UdsW w kwestii nawiązania ściślejszej współpracy z jego czechosłowackim odpowiednikiem. Równocześnie ministerstwo informowało, że czechosłowacki urząd został włączony do Ministerstwa Szkolnictwa i Kultury⁵⁶. Oprócz dyrektora UdsW notatkę MSZ otrzymali także Gabinet Prezesa Rady Ministrów oraz sekretarze KC Józef Czesak i Jerzy Morawski.

Na polecenie Sztachelskiego (z 26 czerwca) Kiryłowicz opracował krótką analizę dotyczącą relacji między UdsW a DSK⁵⁷. Wynikało z niej, że sformułowane przez Hrůzę zaproszenie do ponownego podjęcia bezpośrednich kontaktów między resortami wyznaniowymi czechosłowackim i polskim wyrastało m.in. ze wzrostu aktywności Kościoła greckokatolickiego w Polsce. Zagadnienie to było także dla Karpowa impulsem do zainteresowania się „polskimi sprawami kościelnymi”. Sytuacja Kościoła greckokatolickiego w Polsce nie miała więc wyłącznie lokalnego charakteru, lecz wykraczała poza granice kraju i obejmowała również Czechosłowację, Rumunię i Związek Sowiecki, gdzie „problem greckokatolicki” nie został merytorycznie rozwiązany (przed 1948 r. Kościół greckokatolicki był tam poważną organizacją religijną). W tej sytuacji Kiryłowicz uważał, że jakiegokolwiek rozwiązanie „problemu greckokatolickiego” w Polsce będzie wymagało szczegółowej komunikacji i porozumienia ze wszystkimi państwami „obozu socjalistycznego”, których dotyczyło to zagadnienie⁵⁸. Podobnie inne „globalne” problemy dotyczące

⁵⁴ AAN, UdsW, 36/644, Życzenia z okazji 15-lecia Polski Ludowej, jakie wicedyrektorowi UdsW Janowi Lechowi przesłał wiceprzewodniczący RdsRKP Paweł Cheredniak, Moskwa, 1959 r., k. 1; *ibidem*, Życzenia z okazji 15-lecia Polski Ludowej, jakie dyrektorowi UdsW Jerzemu Sztachelskiemu przesłał przewodniczący RdsRKP Gieorgij Karpow, Moskwa, 1959 r., k. 3.

⁵⁵ *Ibidem*, Odpowiedź wicedyrektora UdsW Jana Lecha na życzenia od wiceprzewodniczącego RdsRKP Pawła Cheredniaka, Warszawa, 30 VII 1959 r., k. 2; *ibidem*, Odpowiedź dyrektora UdsW Jerzego Sztachelskiego na życzenia od przewodniczącego RdsRKP Gieorgija Karpowa, Warszawa, 30 VII 1959 r., k. 4.

⁵⁶ *Ibidem*, Notatka wicedyrektora Departamentu I MSZ Kazimierza Korolczyka do ministra-kierownika UdsW Jerzego Sztachelskiego w sprawie współpracy UdsW z jego czechosłowackim odpowiednikiem, poufne, Warszawa, 19 VI 1957 r., k. 1.

⁵⁷ *Ibidem*, Notatka naczelnika Wydziału Wyznań Nierzymskokatolickich UdsW Serafina Kiryłowicza na temat współpracy między UdsW a PUdsK, [Warszawa], 30 VI 1957 r., k. 6–12.

⁵⁸ *Ibidem*, k. 11. W drugiej połowie lat pięćdziesiątych ekipa Chruszczowa zaostrzyła politykę wyznaniową w ZSRS, co stało się sygnałem do zainicjowania podobnych działań w ramach całego „obozu socjalistycznego”. Represje dotknęły także Kościół greckokatolicki; w PRL wykorzystano do tego celu m.in. Kościół prawosławny,

Kościółów i związków wyznaniowych (np. sprawa ekumenizmu) wymagały konsultacji między UdsW a jego odpowiednikami w krajach bloku wschodniego. W związku z sugestiami sformułowanymi przez polskie MSZ Kiryłowicz uważał, że w pierwszej kolejności należałoby zacieśnić kontakty z Czechosłowacją, czemu miały służyć m.in. wzajemne wizyty i konsultacje pracowników urzędów wyznaniowych. Termin pierwszego spotkania tego rodzaju Kiryłowicz zaproponował na wrzesień 1957 r.: „Można byłoby zaproponować delegacji czeskiej zsynchronizowanie z przyjazdem tow[arzystwa] Karpowa do Polski dla wspólnego omówienia aktualnych zagadnień polityki wyznaniowej i współpracy urzędów”⁵⁹. Kiryłowicz został zobligowany przez Sztachelskiego (1 lipca 1957 r.) do sporządzenia projektu pisma do ambasady PRL w Pradze z propozycjami, które zostałyby omówione podczas bezpośredniej rozmowy ze stroną czechosłowacką⁶⁰.

Trzydziestego pierwszego lipca 1957 r. wicedyrektor UdsW Jan Lech skierował do dyrektora Departamentu I MSZ Kazimierza Korolczyka pismo (skonsultował je z sekretarzem KC Franciszkiem Mazurem), w którym odniósł się do notatki Bołtacza na temat jego rozmowy z Hrůzą. Stwierdził, że urząd uważa za wskazane zacieśnianie bezpośrednich kontaktów i współpracy między resortami wyznaniowymi polskim i czechosłowackim⁶¹. Współpraca miała polegać na wymianie informacji oraz omawianiu pewnych zagadnień, które interesowały pracowników bliźniaczych instytucji. Według Lecha przyniosłoby to pożądaną efekt w pracy UdsW, a szczególnie w sprawach, które dotyczyły działalności międzynarodowych organizacji wyznań nierzymskokatolickich oraz udziału w nich przedstawicieli związków wyznaniowych z Czechosłowacji i Polski. Z tego powodu urząd uważał również za pożyteczne organizowanie spotkań i utrzymywanie kontaktów w szerszym gronie pracowników resortów wyznaniowych „oboza socjalistycznego”, którzy mieli do rozwiązania wspólne problemy w zakresie polityki wyznaniowej. W ocenie wicedyrektora UdsW kontakty tego rodzaju, ze względu na ich roboczy charakter, powinny być organizowane na zasadzie wzajemności bez procedury protokolarno-dyplomatycznej stosowanej podczas spotkań oficjalnych delegacji międzypaństwowych. Kolejność i program wizyt mogłyby zostać ustalone w ramach bezpośredniej korespondencji między zainteresowanymi urzędami⁶².

Lech prosił MSZ o powiadomienie czeskich i słowackich towarzyszy, że pozostawia im inicjatywę w zakresie ustalenia terminu, miejsca i programu najbliższego spotkania

który za aprobatą aparatu władzy przejmował unickie parafie w Polsce południowo-wschodniej. Por. A. Brożyniak, *Cerkiew prawosławna jako narzędzie zwalczania Cerkwi greckokatolickiej w Polsce południowo-wschodniej w latach 1958–1988* [w:] *Kościół katolicki w Europie Środkowo-Wschodniej...*, t. 2, s. 272 i n.; T.A. Chumachenko, *Church and State in Soviet Russia. Russian Orthodoxy from World War II to the Khrushchev years*, przeł. E.E. Roslof, New York 2015, s. 143 i n.; M. Gliwa, *Z dziejów parafii greckokatolickiej w Komańcy (1945–1988)* [w:] *Kościół katolicki w Europie Środkowo-Wschodniej...*, t. 2, s. 254 i n.; R. Michałak, *Polityka wyznaniowa państwa polskiego wobec mniejszości religijnych w latach 1945–1989*, Zielona Góra 2014.

⁵⁹ AAN, UdsW, 31/650, Notatka naczelnika Wydziału Wyznań Nierzymskokatolickich UdsW Serafina Kiryłowicza na temat współpracy między UdsW a PUdsK, [Warszawa], 30 VI 1957 r., k. 12.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ *Ibidem*, Pismo wicedyrektora UdsW Jana Lecha do dyrektora Departamentu I MSZ Kazimierza Korolczyka w sprawie kontaktów z PUdsK, Warszawa, 31 VII 1957 r., k. 13.

⁶² *Ibidem*.

przedstawicieli „bratnich” urzędów wyznaniowych. Zobligował zarazem ministerstwo do powiadamiania UdsW o przebiegu rozmów w tej sprawie między przedstawicielami ambasady PRL w Pradze a kierownictwem PUdsK⁶³.

W związku z tym stanowiskiem Bołtacz odwiedził 16 sierpnia 1957 r. w Pradze zastępcę kierownika DSK (Hrůza przebywał w tym czasie na urlopie) i poinformował go, że UdsW uważa również, iż współpraca resortów wyznaniowych byłaby pożyteczna dla obu stron. Zgodnie z postulatem Lecha Bołtacz dał znać, że polski urząd pozostawia DSK inicjatywę w zakresie ustalenia terminu, miejsca i problematyki najbliższego spotkania bilateralnego⁶⁴.

Rozmówca Bołtacza przyjął z zadowoleniem jego oświadczenie i powiedział, że sprawę spotkania przedstawicieli urzędów polskiego i czechosłowackiego najlepiej będzie omówić między delegacjami CSRS i PRL podczas konferencji z udziałem pracowników administracji wyznaniowej CSRS, Niemieckiej Republiki Demokratycznej (NRD), PRL, WRL i ZSRS, która miała się odbyć we wrześniu 1957 r. w Budapeszcie. Przy okazji zastępca kierownika DSK poinformował polskiego dyplomatę, że jego resort przygotowuje na jesień 1957 r. konferencję działaczy ewangelickich w sprawie zakazu stosowania broni jądrowej, na którą planuje zaprosić również działaczy z Europy Zachodniej⁶⁵.

Konferencja Szefów Urzędów do spraw Wyznań Państw Demokracji Ludowej (taka nazwa wydarzenia figuruje w dokumencie UdsW) odbyła się w stolicy Węgier 1–8 września 1957 r. Ostatecznie uczestniczyli w niej przedstawiciele Czechosłowacji, Niemiec, Polski, Rumunii, Węgier i ZSRS. Na polecenie Sztachelskiego pojechał na nią Lech⁶⁶.

Dokładny przebieg konferencji w Budapeszcie nie jest jak dotąd znany; najprawdopodobniej miała ważne, o ile nie decydujące znaczenie dla dalszej współpracy instytucjonalnej między resortami wyznaniowymi państw bloku wschodniego. Ze źródła pośredniego wynika, że w jej trakcie podkreślono „pożyteczność i konieczność” utrzymywania bezpośrednich kontaktów między kierownictwami urzędów do spraw wyznań państw „demokracji ludowej”⁶⁷.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ *Ibidem*, Notatka attaché ambasady PRL w Pradze Waleriana Bołtacza z jego rozmowy z zastępcą kierownika PUdsK, poufne, Praga, 16 VIII 1957 r., k. 16.

⁶⁵ *Ibidem*. O niskiej jakości komunikacji między polskimi resortami świadczyło to, że dopiero 29 VIII 1957 r. naczelnik Wydziału II MSZ J. Fidler przesłał UdsW notatkę z rozmowy Waleriana Bołtacza w Pradze (*ibidem*, Pismo naczelnika Wydziału II MSZ J. Fidla do UdsW w sprawie rozmowy attaché ambasady PRL w Pradze Waleriana Bołtacza z zastępcą kierownika PUdsK, poufne, Warszawa, 29 VIII 1957 r., k. 15; *ibidem*, Złożone przez ministra-kierownika UdsW Jerzego Sztachelskiego zaproszenie ambasadora CSRS w Warszawie Karela Vojaczka i I sekretarza ambasady CSRS w Warszawie Franciszka Seborę do udziału w przyjęciu zorganizowanym w hotelu Bristol, [Warszawa], 19 X 1957 r., k. 19).

⁶⁶ AAN, UdsW, 31/662, Pismo naczelnika Wydziału Wyznań Nierzymkokatolickich UdsW Serafina Kiryłowicza do Polskich Linii Lotniczych „Lot” w sprawie wylotu do Budapesztu wicedyrektora UdsW Jana Lecha, [Warszawa], 19 VIII 1957 r., k. 2; *ibidem*, Pismo naczelnika Wydziału Wyznań Nierzymkokatolickich UdsW Serafina Kiryłowicza do Biura Planowania i Finansów Urzędu Rady Ministrów w sprawie wylotu do Budapesztu wicedyrektora UdsW Jana Lecha, [Warszawa], 21 VIII 1957 r., k. 6; *ibidem*, Pismo naczelnika Wydziału Wyznań Nierzymkokatolickich UdsW Serafina Kiryłowicza do Biura Paszportów Zagranicznych MSW w sprawie wydania paszportu służbowego wicedyrektorowi UdsW Janowi Lechowi, poufne, [Warszawa], 23 VIII 1957 r., k. 10.

⁶⁷ AAN, UdsW, 36/139, Zaproszenie do Polski szefa UdsK Jánoša Horvátha przez ministra-kierownika UdsW Jerzego Sztachelskiego, [Warszawa], kwiecień 1959 r., k. 10.

Przyjazd przedstawicieli DSK do Warszawy 17 października 1957 r. prawdopodobnie miał związek z konferencją, która odbyła się w stolicy Węgier. Przedmiotem narady pracowników resortów wyznaniowych była wymiana informacji na temat polityki Stolicy Apostolskiej wobec państw bloku wschodniego oraz relacji państwo–Kościoł katolicki w Polsce. Ze strony czechosłowackiej uczestniczyli w niej Karel Hruža, Andrej Belánsky i Jaroslav Hranička. Stronę polską reprezentowali Jan Lech i Serafin Kiryłowicz. Pracownicy UdsW przedstawili kwestie polityki wyznaniowej w Polsce przed przełomem października 1956 r. oraz po tym wydarzeniu. Omówili sprawę spotkań Komisji Wspólnej złożonej z przedstawicieli władz PRL i Episkopatu Polski. Podzielili się także sposobem organizacji struktur aparatu wyznaniowego. Strona czechosłowacka przedstawiła ogólnie sytuację Kościołów niekatolickich w swoim kraju⁶⁸. Na zakończenie narady (20 października) w hotelu Bristol odbyło się przyjęcie z udziałem gości z Pragi oraz kilku pracowników UdsW⁶⁹.

Osiemnastego listopada 1957 r. na spotkanie z kierownictwem UdsW mieli przyjechać do Polski dwaj sowieccy urzędnicy zatrudnieni w Radzie do spraw Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego i Radzie do spraw Kultów Religijnych⁷⁰. Ich pobyt zaplanowano na blisko dwa tygodnie; przewidziano, że pracownicy sowieckich organów wyznaniowych odwiedzą kolejno: Warszawę (28 listopada–2 grudnia), Katowice (2–3 grudnia), Kraków (3–5 grudnia), Zakopane (5–7 grudnia) i ponownie Warszawę (8–10 grudnia)⁷¹. Do dziś nie wiadomo jednak, czy wizyta doszła do skutku i jak dokładnie przebiegła. Można spekulować, że przyjazd sowieckiej delegacji miał istotne znaczenie dla pracy Urzędu do spraw Wyznań i – w szerszym kontekście – kształtowania relacji na linii państwo–Kościoł w PRL na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych.

W bezpośrednich interakcjach polskiego aparatu wyznaniowego z jego „bliźniaczymi” strukturami po 1957 r. nastąpiła dwuletnia przerwa. Dopiero 9 maja 1959 r. Sztachelski skierował do Cyrankiewicza pismo, w którym prosił go o zgodę na przyjazd do Polski pracowników administracji wyznaniowej z NRD – sekretarza Sekretariatu Stanu do spraw Kościelnych Wernera Eggeratha i kierownika Wydziału KC Socjalistycznej Partii Jedności Niemiec (SPJN) Williego Bartha oraz WRL – szefa UdsK Jánosa Horvátha i jego zastępcy Imre Miklosa (zaproszenie do odwiedzenia Polski przez towarzyszy z NRD i zapoznania się przez nich z zagadnieniami polityki wyznaniowej złożył Jerzy Morawski

⁶⁸ D. Zamiatała, *Robocze spotkania pionów wyznaniowych...*

⁶⁹ AAN, UdsW, 31/650, Pismo wicedyrektora UdsW Jana Lecha do Biura Administracyjno-Gospodarczego Urzędu Rady Ministrów w sprawie zaliczki 1 tys. zł na poczet wydatków związanych z pobytem w Warszawie przedstawicieli PUdsK, [Warszawa], 17 X 1957 r., k. 17. Pokrycie kosztów wizyty delegacji DSK wyniosło polską stroną 2747,5 zł (*ibidem*, Pismo wicedyrektora UdsW Jana Lecha do Biura Planowania i Finansów Urzędu Rady Ministrów w sprawie rozliczenia wydatków na przyjęcie czechosłowackiej delegacji, [Warszawa], 16 XI 1957 r., k. 20; *ibidem*, Rozliczenie z wydatków na przyjęcie delegacji z PUdsK, Warszawa, 21 X 1957 r., k. 22; *ibidem*, Notatka w sprawie wydatków na upominki dla delegacji z PUdsK, [Warszawa, listopad 1957 r.], k. 23).

⁷⁰ AAN, UdsW, 31/669, Pismo wicedyrektora UdsW Jana Lecha do szefa URM Janusza Wieczorka w sprawie wizyty w Polsce przedstawicieli sowieckiej administracji wyznaniowej, poufne, Warszawa, 14 XI 1957 r., k. 2.

⁷¹ *ibidem*, Pismo wicedyrektora UdsW Jana Lecha do szefa URM Janusza Wieczorka w sprawie wizyty w Polsce przedstawicieli sowieckiej administracji wyznaniowej, poufne, Warszawa, 25 XI 1957 r., k. 6.

podczas pobytu na Zjeździe SPJN. Barth i Eggerath podobno wykazywali duże zainteresowanie nimi. Podczas rozmów w ambasadzie PRL w Budapeszcie Horváth i Miklos niejednokrotnie sygnalizowali zainteresowanie polityką wyznaniową polskich towarzyszy, życzenie odwiedzenia Polski i nawiązania bezpośrednich kontaktów z UdsW⁷²). Sprawę zaproszenia pracowników wyznaniowych z „bratnich” państw Sztachelski skonsultował z członkiem BP Zenonem Kliszką, który „doceniając celowość i pożyteczność tego rodzaju wizyt i utrzymania bezpośrednich kontaktów między kierownictwami resortów do spraw wyznań krajów socjalistycznych”, wyraził aprobatę dla tej inicjatywy⁷³. Premier uczynił to samo 13 maja.

Sztachelski zaplanował dziesięciodniową wizytę delegacji niemieckiej na drugą połowę maja 1959 r. W jej ramach przewidywał zorganizowanie kilkudniowych konferencji w UdsW oraz wyjazd do Krakowa, Oświęcimia, Zakopanego, Częstochowy i Katowic w celu zapoznania gości z NRD z problemami wyznaniowymi w terenie. W drugiej połowie czerwca miała się odbyć dziesięciodniowa wizyta delegacji pracowników węgierskiej administracji wyznaniowej. Program ich obecności był analogiczny jak w przypadku delegacji enerdowskiej – uwzględniał kilkudniowe obrady w UdsW i wyjazdy w teren. O tych planach Sztachelski poinformował 15 maja zastępcę szefa URM Janusza Wieczorka i poprosił o wydanie właściwym komórkom nadzorowanego przez niego urzędu zarządzeń polecających zrealizowanie w porozumieniu z UdsW strony organizacyjnej i finansowej wizyt⁷⁴.

Niemcy zostali zaproszeni do Polski za pośrednictwem polskiej ambasady w Berlinie⁷⁵. Barth, Eggerath i Friedrich (prawdopodobnie był to tłumacz) przylecieli do Warszawy 24 maja 1959 r. Ich wizyta trwała krócej, niż pierwotnie zakładano – tydzień, a nie dziesięć dni. Nie wiadomo, co dokładnie złożyło się na jej program, w tym zwłaszcza jak przebiegły obustronne rozmowy⁷⁶.

Sztachelski przekazał zaproszenie Horváthowi za pośrednictwem polskiej placówki dyplomatycznej w Budapeszcie⁷⁷. Na stanowisku kierownika węgierskiego UdsK zaszyły jednak zmiany. Horvátha zastąpił Károly Olt, który został przewodniczącym nowo utworzonego Państwowego Urzędu do spraw Wyznań (PUdsW). Poprosił Sztachelskiego o przesunięcie wizyty w Polsce z drugiej połowy czerwca na lipiec 1959 r.⁷⁸ O tej sytuacji

⁷² AAN, UdsW, 36/139, Pismo ministra-kierownika UdsW Jerzego Sztachelskiego do premiera Józefa Cyrankiewicza w sprawie wizyty w Polsce gości z NRD i WRL, poufne, Warszawa, 9 V 1959 r., k. 67.

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ *Ibidem*, Pismo ministra-kierownika UdsW Jerzego Sztachelskiego do ministra Janusza Wieczorka w sprawie wizyt delegacji NRD i WRL w Polsce, [Warszawa], 15 V 1959 r., k. 12.

⁷⁵ *Ibidem*, Pismo wicedyrektora UdsW Jana Lecha do Departamentu IV MSZ w sprawie zaproszenia do Polski Waltera Eggeratha, [Warszawa], 16 V 1959 r., k. 94.

⁷⁶ *Ibidem*, Pismo wicedyrektora UdsW Jana Lecha do Biura Finansowego URM w sprawie pokrycia kosztów wizyty gości z NRD, [Warszawa], 24 VI 1959 r., k. 77.

⁷⁷ *Ibidem*, Pismo naczelnika Wydziału Ogólnego UdsW Serafina Kiryłowicza do naczelnika Fiedlera z MSZ w sprawie przekazania Jánosowi Horváthowi zaproszenia do Polski poprzez ambasadę PRL w Budapeszcie, [Warszawa], 16 V 1959 r., k. 15; *ibidem*, Zaproszenie Jánosa Horvátha przez ministra-kierownika UdsW Jerzego Sztachelskiego do złożenia wizyty w Polsce, [Warszawa], maj 1959 r., k. 17.

⁷⁸ *Ibidem*, Przetłumaczony na język polski list szefa UdsK Károly Olt do ministra-kierownika UdsW Jerzego Sztachelskiego w sprawie wizyty w Polsce, Budapeszt, 15 VI 1959 r., k. 19.

poinformowano polskie MSZ, które poprzez ambasadę w Budapeszcie miało nawiązać dalsze rozmowy z węgierskim urzędem w sprawie przyjazdu Olta⁷⁹.

Pracownik ambasady PRL w Budapeszcie Adam Willmann poinformował MSZ 13 lipca 1959 r., że podczas wręczenia zaproszenia do Polski minister stanu Gyula Kállai przedstawił mu skład delegacji węgierskiej, do której wejdą prezes PUdSW Olt oraz członek KC Węgierskiej Socjalistycznej Partii Robotniczej⁸⁰ (WSPR), a zarazem kierownik Działu Agitacji i Propagandy KC WSPR István Szirmai. Kállaiowi zależało na spotkaniu w Polsce w końcu sierpnia 1959 r. ze względu na odbywające się na Węgrzech przygotowania do zjazdu partii⁸¹.

W tej sytuacji Sztachelski, po konsultacjach z Kliszką, zaproponował premierowi, żeby od 6 do 15 sierpnia doszło do wspólnego spotkania w Polsce delegatów administracji wyznaniowej z CSRS i WRL. Cyrankiewicz zgodził się na takie rozwiązanie 20 lipca⁸². W przekazaniu zaproszeń do Polski kierownikom administracji wyznaniowej w Czechosłowacji i na Węgrzech ponownie pośredniczyły polskie ambasady w Pradze i Budapeszcie⁸³.

Plan spotkania z towarzyszami z „bratnich” państw obejmował wymianę informacji (6–8 sierpnia) oraz zwiedzanie kraju (9–15 sierpnia). Jednak i tym razem nie doszło do wizyty w zaplanowanym terminie; powodem były najprawdopodobniej bliżej nieznane przeszkody po stronie czechosłowackiej. W tej sytuacji Sztachelski zaprosił gości z CSRS i WRL na 21 września 1959 r. Pierwszych kilka dni wizyty zamierzano poświęcić na wzajemną wymianę informacji, a pozostały tydzień (od 25 września) – na zwiedzanie Polski. W zaproszeniu gości po raz kolejny pośredniczyły polskie ambasady w stolicach Czechosłowacji i Węgier⁸⁴.

⁷⁹ *Ibidem*, Pismo naczelnika Wydziału Ogólnego UdsW Serafina Kiryłowicza do dyrektora MSZ Stefana Wilskiego zawierające odpis korespondencji przewodniczącego PUdSW do wiadomości, [Warszawa], 3 VII 1959 r., k. 18.

⁸⁰ W 1956 r. Węgierską Partię Pracujących przemianowano na Węgierską Socjalistyczną Partię Robotniczą.

⁸¹ AAN, UdsW, 36/139, Notatka z komunikatu przekazanego UdsW przez pracownika MSZ Markiewicza podczas rozmowy telefonicznej, [Warszawa], 18 VII 1959 r., k. 137.

⁸² *Ibidem*, Notatka ministra-kierownika UdsW Jerzego Sztachelskiego do członka Biura Politycznego KC PZPR Zenona Kliszki w sprawie wizyty w Polsce kierowników administracji wyznaniowej z CSRS i WRL, Warszawa, lipiec 1959 r., k. 27 i n.; *ibidem*, Pismo ministra-kierownika UdsW Jerzego Sztachelskiego do premiera Józefa Cyrankiewicza w sprawie zmiany planów dotyczących wizyt w Polsce delegacji WRL, Warszawa, 18 VII 1959 r., k. 24–25; *ibidem*, Notatka ministra-kierownika UdsW Jerzego Sztachelskiego w sprawie wizyty w Polsce delegacji z WRL i CSRS, [Warszawa], 17 VII 1959 r., k. 6.

⁸³ *Ibidem*, Pismo naczelnika Wydziału Ogólnego UdsW Serafina Kiryłowicza do MSZ w sprawie pośredniczenia ambasad PRL w Budapeszcie i Pradze w rozmowach na temat wizyty w Polsce kierowników administracji wyznaniowej Węgier i Czechosłowacji, [Warszawa], 23 VII 1959 r., k. 30 (w załączeniu do tego dokumentu znalazły się zaproszenia do Polski wystosowane przez Jerzego Sztachelskiego – dla prezesa czechosłowackiego UdsW w Bratysławie Andreja Belánskiego, prezesa czechosłowackiego UdsW w Pradze Karela Hružy, prezesa węgierskiego UdsW Károlya Olta i kierownika Działu Agitacji i Propagandy KC WSPR Istvána Szirmaia).

⁸⁴ *Ibidem*, Pismo naczelnika Wydziału Ogólnego UdsW Serafina Kiryłowicza do MSZ w sprawie zaproszenia do Polski kierownictwa czechosłowackiej i węgierskiej administracji wyznaniowej, [Warszawa], 19 VIII 1959 r., k. 42 (w załączeniu tej korespondencji znajdują się wystosowane przez Sztachelskiego zaproszenia dla kierownictwa Wydziału Propagandy KC KPCz Mirosława Košnára, dyrektora Departamentu Wyznań w Ministerstwie Szkolnictwa i Kultury Karela Hružy, prezesa UdsW Károlya Olta i kierownika Działu Agitacji i Propagandy KC WSPR Istvána Szirmaia).

W skład delegacji mieli wejść – ze strony węgierskiej: Olt i Szirmai, a ze strony czechosłowackiej: dyrektor Departamentu Wyznań (względnie Spraw Kościelnych) w Ministerstwie Szkolnictwa i Kultury Karel Hruza oraz kierownik Sekcji Wydziału Propagandy i Agitacji KC Komunistycznej Partii Czechosłowacji Miroslav Košnár⁸⁵. Ostatecznie w składzie delegacji węgierskiej zaszła zmiana. Z bliżej nieznanych powodów nie znalazł się w niej Szirmai, a Polskę odwiedzili Károly Olt, pierwszy zastępca kierownika Wydziału Agitacji i Propagandy KC WSPR Gyula Rapai oraz instruktor Wydziału Agitacji i Propagandy KC WSPR István Köteles⁸⁶.

Program ogólny wizyty pracowników pionów wyznaniowych w PRL obejmował: 20 września – przyjazd i ewentualnie zwiedzanie Warszawy; 21–24 września – rozmowy; 25–30 września – podróż po kraju; 2 października – rozmowy i wyjazd z Polski. Podróż po Polsce uwzględniała: 25 września – przelot z Warszawy do Gdańska i zwiedzanie tego miasta; 26 września – wizytę w WdsW w Gdańsku, zwiedzanie Trójmiasta; 27 września – wyjazd do Poznania i zwiedzanie tego miasta; 28 września – wyjazd do Częstochowy i zwiedzanie tego miasta (zapewne najważniejszym punktem była wizyta na Jasnej Górze), wyjazd do Katowic; 29–30 września – pobyt w Katowicach i Oświęcimiu, wyjazd do Krakowa; 30 września – 1 października – wizytę w WdsW w Krakowie, zwiedzanie Wawelu i Nowej Huty, wyjazd do Warszawy; 2 października – wyjazd z Warszawy⁸⁷.

Rozmowy, do których doszło w Warszawie między pracownikami administracji wyznaniowej CSRS, PRL i WRL, dotyczyły najprawdopodobniej: wymiany informacji na temat aktualnych stosunków między państwem a Kościołem katolickim, wymiany doświadczeń w zakresie metod działalności wobec duchowieństwa, międzynarodowej polityki Stolicy Apostolskiej i jej stosunku do krajów „obozu socjalistycznego” oraz wymiany informacji o działalności „postępowego” duchowieństwa⁸⁸.

O poprawnych relacjach UdsW z Sekretariatem Stanu do spraw Kościelnych świadczą życzenia, które w październiku 1959 r. Sztachelski wysłał Eggerathowi z okazji dziesięciolecia NRD⁸⁹.

W lutym 1961 r. Hruza poprosił telefonicznie Kiryłowicza o wspólne ustalenie terminu spotkania w Pradze z udziałem pracowników administracji wyznaniowej z Polski i Czechosłowacji. Notatkę z tej rozmowy Kiryłowicz przekazał Sztachelskiemu, który prawdopodobnie nie wykonał żadnego konkretnego działania w tej sprawie⁹⁰. Wobec

⁸⁵ *Ibidem*, Pismo wicedyrektora UdsW Jana Lecha do ministra Janusza Wiczorka w sprawie wizyty w Polsce delegacji z CSRS i WRL, [Warszawa], 5 IX 1959 r., k. 49.

⁸⁶ *Ibidem*, Pismo naczelnika Wydziału Ogólnego UdsW Serafina Kiryłowicza do Polskich Linii Lotniczych „Lot” w sprawie przelotu do Gdańska delegacji czechosłowackiej i węgierskiej, [Warszawa], 21 IX 1959 r., k. 74.

⁸⁷ *Ibidem*, Ramowy program pobytu delegacji czechosłowackiej i węgierskiej w Polsce, [Warszawa, 1959 r.], k. 50; *ibidem*, Program pobytu partyjno-rządowej delegacji WRL i CSRS w Polsce, [Warszawa, 1959 r.], k. 72–73.

⁸⁸ *Ibidem*, Notatka ministra-kierownika UdsW Jerzego Sztachelskiego zawierająca informacje dla gości z WRL na temat programu zaplanowanej na wrzesień 1959 r. konferencji w Warszawie [Warszawa, 1959 r.], k. 59.

⁸⁹ AAN, UdsW, 36/662, Życzenia ministra-kierownika UdsW Jerzego Sztachelskiego wysłane sekretarzowi stanu do spraw kościelnych Wernerowi Eggerathowi z okazji dziesięciolecia NRD, [Warszawa], 6 X 1959 r., k. 2.

⁹⁰ AAN, UdsW, 48/179, Odręczna notatka naczelnika Wydziału UdsW Serafina Kiryłowicza w sprawie zaproszenia delegacji UdsW do Pragi na spotkanie przedstawicieli administracji wyznaniowej, [Warszawa], 18 III 1961 r., k. 13.

braku reakcji ze strony polskiej 28 lutego 1961 r. minister szkolnictwa i kultury František Kahuda zaprosił ministra-kierownika UdsW i jednego z jego zastępców na zasygnalizowane przez Hrůzę spotkanie w Pradze; jego termin wyznaczył w dniach 20–26 marca 1961 r. Podczas obrad zamierzano omówić niektóre spośród polityczno-kościelnych zagadnień dotyczących CSRS i PRL. Rozmowy miały być także poświęcone zaplanowanemu na czerwiec tego roku posiedzeniu Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej w Pradze⁹¹, Światowej Federacji Luteranańskiej oraz udziałowi katolików i Kościołów niekatolickich w tzw. światowym ruchu pokoju⁹².

Mimo zaproszenia na piśmie UdsW z niejasnych dotąd powodów ten zwlekał z odpowiedzią. Pracownik Wydziału Czechosłowackiego MSZ Bołtacz zadzwonił w tej sprawie (17 marca) do Kiryłowicza i prosił o odpowiedź na piśmie na zaproszenie z Pragi, najpóźniej przed 23 marca⁹³. Dopiero 24 marca, a więc cztery dni po wyznaczonym terminie narady w Pradze, wicedyrektor UdsW Lech poinformował Kahudę, że „mimo chęci” polska delegacja nie może przyjechać, gdyż oprócz spraw bieżących, które realizował urząd, stały temu na przeszkodzie prace związane z kampanią wyborczą do sejmu i rad narodowych, co wymagało pozostania w kraju „odpowiedzialnych pracowników” UdsW. Lech poprosił Kahudę o zgodę na przełożenie decyzji w sprawie narady w stolicy Czechosłowacji do zakończenia kampanii wyborczej w Polsce⁹⁴ (korespondencja Lecha trafiła do adresata za pośrednictwem Departamentu I MSZ⁹⁵).

Tego rodzaju afronty nie przeszkodziły w utrzymywaniu stosunków między urzędami wyznaniowymi „bratnich” krajów. Drugiego maja 1961 r. Kahuda poinformował Sztachelskiego, że w związku z posiedzeniem Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej w Pradze od 17 do 20 maja tego roku miała się zebrać w stolicy Czechosłowacji narada przedstawicieli urzędów do spraw wyznań państw tzw. demokracji ludowej. Głównym punktem jej programu było ustalenie jednolitego stanowiska delegacji kościelnych z krajów komunistycznych na posiedzenie Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej, omówienie ostatecznego programu i wniosków tej konferencji oraz jej perspektyw i dalszej działalności (ta informacja świadczyła pośrednio o podporządkowaniu konferencji dyrektywom politycz-

⁹¹ Chrześcijańską Konferencję Pokojową utworzono w 1958 r. w Pradze. Była międzynarodową organizacją, która skupiała Kościoły i wspólnoty chrześcijańskie – deklaratywnie – w celu propagowania idei pokoju, braterstwa i ekumenizmu. Szerzej o konferencji zob. ...*And on Earth Peace. Documents of the First All-Christian Peace Assembly, 13–18 June 1961*, Prague 1962; *Documents and Informations from the Second All Christian Peace Assembly*, Prague 1965; *Task and Witness. Christian Peace Conference*, Prague 1958; *The Only Future. Documents of the Third Session of the Christian Peace Conference*, Prague 1960; M. Salajka, *Na drogach do pokoju i sprawiedliwości* [w:] *Z ufnością w przyszłość. Studia ekumeniczne*, red. K. Karski i in., Warszawa 1975, s. 325 i n.; K. Toth, *Rola Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej w ruchu ekumenicznym* [w:] *Z ufnością...*, s. 317 i n.

⁹² AAN, UdsW, 48/179, Zaproszenie ministra-kierownika UdsW Jerzego Sztachelskiego przez ministra szkolnictwa i kultury Františka Kahudę do udziału w spotkaniu pracowników polskiej i czechosłowackiej administracji wyznaniowej w Pradze (20–26 III 1961 r.), Praga, 28 II 1961 r., k. 15 (zaproszenie w języku czeskim).

⁹³ *Ibidem*, Odręczna notatka naczelnika Wydziału UdsW Serafina Kiryłowicza w sprawie zaproszenia delegacji UdsW do Pragi na spotkanie przedstawicieli administracji wyznaniowej, [Warszawa], 18 III 1961 r., k. 13.

⁹⁴ *Ibidem*, Pismo wicedyrektora UdsW Jana Lecha do ministra szkolnictwa i kultury Františka Kahudy w sprawie spotkania pracowników administracji wyznaniowej w Pradze, [Warszawa], 24 III 1961 r., k. 10.

⁹⁵ *Ibidem*, Pismo naczelnika Wydziału UdsW Serafina Kiryłowicza do Departamentu I MSZ w sprawie przekazania korespondencji urzędu ministrowi szkolnictwa i kultury Františkowi Kahudzie, [Warszawa], 24 III 1961 r., k. 9.

nym). Zwołanie narady zlecił KC KPCz. Udział w niej zapowiedzieli delegaci z NRD, WRL i ZSRS. Ponadto zaproszeni zostali na nią towarzysze z Bułgarii i Rumunii. Kahuda poinformował Sztachelskiego, żeby przekazał zaproszenie pracownikowi UdsW, który zajmuje się zagadnieniami Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej w Pradze, oraz członkom KC PZPR⁹⁶.

Sztachelski uznał wyjazd polskiej delegacji do Pragi za „celowy i konieczny”, zwłaszcza że UdsW bezpośrednio kierował pokojowym ruchem Kościołów chrześcijańskich w PRL i przygotowywał ich kierownictwo do udziału w zapowiedzianej sesji w Pradze⁹⁷.

Zanim do niej doszło, prawdopodobnie odbyło się robocze spotkanie pracowników pionów wyznaniowych PRL i WRL. Szef Urzędu do spraw Wyznań przy Radzie Ministrów WRL Károly Olta, pragnąc kontynuować bezpośrednie kontakty z Polakami, zaprosił 13 kwietnia 1961 r. Jerzego Sztachelskiego do odwiedzenia stolicy Węgier wraz ze współpracownikami. Celem było odbycie spotkania poświęconego sprawom należącym do kompetencji „bratnich” resortów wyznaniowych, a w szczególności dotyczących aktualnych zagadnień polityki wyznaniowej⁹⁸. Projekt wyjazdu polskiej delegacji został uzgodniony przez kierownictwo UdsW z Zenonem Kliszką. Razem ze Sztachelskim do Budapesztu mieli wyjechać starszy radca Aleksander Merker i naczelnik Wydziału Ogólnego Serafin Kiryłowicz. Termin delegacji wyznaczono początkowo na cztery dni – od 8 do 11 maja 1961 r.⁹⁹ Sztachelski nie mógł jednak przybyć na Węgry 8 maja, w związku z czym poprosił Olta o przesunięcie wizyty o jeden dzień¹⁰⁰. Na razie nie wiadomo, czy doszło do spotkania na Węgrzech i jak ono dokładnie przebiegło.

Konferencja urzędów do spraw wyznań „bratnich” państw odbyła się w siedzibie Ministerstwa Szkolnictwa i Kultury w Pradze (Kolovratský pałac) oraz w Karlovych Varach 17–28 maja 1961 r.¹⁰¹ Polski UdsW reprezentowali wicedyrektor Jan Lech i naczelnik Wydziału Wyznań Nierzyskokatolickich Aleksander Wołowicz¹⁰². Do delegacji dołączył w porozumieniu z KC zastępca kierownika Wydziału Administracyjnego Wiesław Ociepka¹⁰³. Program konferencji w stolicy CSRS rozszerzono i obejmował

⁹⁶ *Ibidem*, Zaproszenie dyrektora UdsW Jerzego Sztachelskiego przez ministra szkolnictwa i kultury Františka Kahudę do udziału w naradzie w Pradze (17–20 V 1961 r.), Praga, 2 V 1961 r., k. 1 (zaproszenie zostało przetłumaczone z języka czeskiego na polski).

⁹⁷ *Ibidem*, Pismo ministra-kierownika UdsW Jerzego Sztachelskiego do szefa URM Janusza Wierzchorka w sprawie wyjazdu polskiej delegacji na naradę do Pragi (17–20 V 1961 r.), [Warszawa], 4 V 1961 r., k. 5.

⁹⁸ AAN, UdsW, 48/69, Zaproszenie ministra Jerzego Sztachelskiego przez szefa Urzędu do spraw Wyznań przy Radzie Ministrów WRL Károly Olta do złożenia wizyty na Węgrzech przez pracowników UdsW, ściśle tajne, Budapeszt, 13 IV 1961 r., b.p. (tekst przetłumaczony w epoce z języka węgierskiego).

⁹⁹ *Ibidem*, Pismo ministra Jerzego Sztachelskiego do premiera Józefa Cyrankiewicza w sprawie spotkania pracowników administracji wyznaniowej PRL i WRL w Budapeszcie, poufne, Warszawa, 24 IV 1961 r., b.p.

¹⁰⁰ *Ibidem*, Odpowiedź ministra Jerzego Sztachelskiego na zaproszenie złożone mu przez szefa Urzędu do spraw Wyznań przy Radzie Ministrów WRL Olta do odbycia narady w Budapeszcie, ściśle poufne, Warszawa, 3 V 1961 r., b.p.

¹⁰¹ AAN, UdsW, 48/179, Pismo wiceministra UdsW Jana Lecha do szefa URM Janusza Wierzchorka w sprawie wyjazdu polskiej delegacji na konferencję do Pragi, [Warszawa], 11 V 1961 r., k. 17.

¹⁰² *Ibidem*, Pismo ministra-kierownika UdsW Jerzego Sztachelskiego do szefa URM Janusza Wierzchorka w sprawie wyjazdu polskiej delegacji na naradę do Pragi (17–20 V 1961 r.), [Warszawa], 4 V 1961 r., k. 5.

¹⁰³ *Ibidem*, Pismo ministra-kierownika UdsW Jerzego Sztachelskiego do szefa URM Janusza Wierzchorka w sprawie wyjazdu na naradę do Pragi zastępcy kierownika Wydziału Administracyjnego KC PZPR Wiesława Ociepki, [Warszawa, 8 V 1961 r.], k. 4.

omówienie: 1) dotychczasowego stanu polityczno-organizacyjnych przygotowań do Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej w Pradze, referatów, koreferatów i projektowanych wniosków; 2) dalszej działalności i perspektyw Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej w Pradze; 3) stosunku Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej w Pradze do „światowych centrów kościelnych”, w tym przede wszystkim do Stolicy Apostolskiej; 4) wspólnego stanowiska kościelnych delegacji z krajów komunistycznych na Trzecim Ogólnym Zgromadzeniu Światowej Rady Kościołów w New Delhi¹⁰⁴; 5) stanowiska krajów komunistycznych wobec Soboru Watykańskiego Drugiego; 6) pomocy „postępowym antykolonialnym siłom” w Azji i Afryce; 7) wzajemnego informowania się o sytuacji kościelno-politycznej w poszczególnych krajach i polityce „wychowania ateistycznego”. W programie znalazły się również indywidualne dwustronne rozmowy poszczególnych delegacji w sprawie omówienia niektórych konkretnych zagadnień¹⁰⁵.

Kolejne spotkanie przedstawicieli partii komunistycznych i pracowników administracji wyznaniowej CSRS, NRD i WRL odbyło się w Pradze 2 września 1961 r. (nie wiadomo, dlaczego zabrakło na nim delegatów z PRL; prawdopodobnie nie zostali zaproszeni). Po propozycji złożonej przez stronę czechosłowacką uznano za konieczne zwołanie kolejnego tego rodzaju spotkania w październiku 1961 r. w Budapeszcie¹⁰⁶. Prezes PUdSW WRL Olt zaprosił na nie (5 października) m.in. przedstawicieli UdsW. Narada członków komitetów centralnych partii i pracowników administracji wyznaniowej państw tzw. demokracji ludowej miała się odbyć w stolicy Węgier 17–18 października 1961 r.¹⁰⁷ Poświęcono ją zagadnieniom polityki wyznaniowej, a zwłaszcza omówieniu problematyki działalności Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej w Pradze (odbyła się 13–18 czerwca 1961 r.) oraz uzgodnieniu linii politycznej delegacji Kościołów chrześcijańskich z krajów komunistycznych w związku z posiedzeniem Trzeciego Ogólnego Zgromadzenia Światowej Rady Kościołów w New Delhi (19 listopada – 5 grudnia 1961 r.). Czechosłowacka administracja wyznaniowa wysłała swoim odpowiednikom w Europie Środkowo-Wschodniej materiał do dyskusji, który podsumowywał zadania i perspektywy stojące przed Chrześcijańską Konferencją Pokojową. Olt prosił, żeby uczestnicy narady w Budapeszcie zabrali ze sobą pisemne uzupełnienia i uwagi do tego opracowania¹⁰⁸.

Wyjazd na Węgry delegatów UdsW – dyrektora Żabińskiego oraz naczelnika Wydziału Ogólnego Aleksandra Wołowicza – uzgodniono z Cyrankiewiczem i sekretarzem KC Kazimierzem Witaszewskim. Dziewiętnastego października zaakceptował go Wydział

¹⁰⁴ Na temat Światowej Rady Kościołów zob. T. Kałużny, *Watykan – Genewa. Kościół Rzymskokatolicki w dialogu ze Światową Radą Kościołów*, „Sympozjum” 2012, nr 16/1, s. 97 i n.; K. Karski, *Współpraca między Światową Radą Kościołów a Kościołem Rzymskokatolickim (szkic historyczny)*, „Studia Oecumenica” 2002, t. 2, s. 74 i n.

¹⁰⁵ AAN, UdsW, 48/179, Program narady w Pradze (17–20 V 1961 r.) przedstawiony dyrektorowi UdsW Jerzemu Sztachelskiemu przez ministra szkolnictwa i kultury Františka Kahudę, [Praga, maj 1961 r.], k. 2 (program został przetłumaczony z języka czeskiego na polski).

¹⁰⁶ AAN, UdsW, 42/181, Pismo dyrektora UdsW WRL Károlya Olta do dyrektora UdsW Tadeusza Żabińskiego w sprawie konferencji w Budapeszcie (17–18 X 1961 r.), Budapeszt, 5 X 1961 r., k. 8. (Za pomoc w przetłumaczeniu tego dokumentu z języka rosyjskiego na polski dziękuję dr Elżbiecie Kowalczyk z OBBH IPN w Warszawie).

¹⁰⁷ *Ibidem*, k. 8–9.

¹⁰⁸ *Ibidem*, k. 8.

Administracyjny KC¹⁰⁹. Podczas narady przedstawiciel Czechosłowacji miał zreferować zadania, które stały przed Chrześcijańską Konferencją Pokojową, a przedstawiciel Węgier – zarysować sytuację przed konferencją w New Delhi oraz problem zapewnienia jednolitego stanowiska politycznego delegacji kościelnych krajów komunistycznych, które w niej uczestniczyły¹¹⁰. Ze względu na brak czasu do spotkania w Budapeszcie nie doszło w wyznaczonym terminie, czyli w październiku 1961 r.; przesunięto je na kwiecień następnego roku.

Zanim do tego doszło, od 20 do 23 marca 1962 r. przebywali w Warszawie pracownicy czechosłowackiego resortu wyznaniowego Hrášek i Verner. Podczas rozmów z dyrektorem UdsW Tadeuszem Żabińskim omawiali zagadnienia związane z opracowaniem działań Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej w 1962 r., a także polityką Stolicy Apostolskiej przed rozpoczęciem Soboru Watykańskiego II. Delegacja z CSRS zapoznała się ponadto z organizacją pracy polskich organów wyznaniowych¹¹¹.

Narada w Budapeszcie odbyła się w dniach 24–29 kwietnia 1962 r. Prezes Urzędu do spraw Kościelnych Jozef Prantner zaprosił na nią Żabińskiego¹¹². W skład polskiej delegacji weszli ponadto Aleksander Wołowicz¹¹³ oraz starszy instruktor KC PZPR S. Pypno. Z nieustalonych dotychczas przyczyn wbrew wcześniejszym planom nie pojechali do stolicy Węgier zastępca kierownika Wydziału Administracyjnego Wiesław Ociepka i naczelnik Wydziału Ogólnego UdsW Serafin Kiryłowicz. Projekt wyjazdu do Budapesztu Urząd do spraw Wyznań skonsultował z Wydziałem Administracyjnym.

W budapesztańskiej naradzie uczestniczyły delegacje urzędów wyznaniowych oraz komórek KC zajmujących się polityką wyznaniową w Bułgarii, CSRS, NRD, PRL, Rumunii, na Węgrzech i w Związku Sowieckim. Podczas obrad wygłoszono i przedyskutowano referaty: przewodniczącego Rady do spraw Kościoła Prawosławnego ZSRS Kurojedowa „O zwiększeniu oddziaływania Kościołów w krajach socjalistycznych na międzynarodowe organizacje kościelne”, dyrektora Departamentu Wyznań CSRS Verner „Obecne zadania Praskiej Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej w walce o pokój” oraz dyrektora UdsW Żabińskiego „Aktualna sytuacja polityczna Watykanu z uwzględnieniem Soboru Watykańskiego”¹¹⁴.

¹⁰⁹ AAN, UdsW, 42/181, Pismo dyrektora UdsW Tadeusza Żabińskiego do zastępcy kierownika Wydziału Administracyjnego KC PZPR Wiesława Ociepki w sprawie wyjazdu delegacji UdsW na naradę do Budapesztu (17–18 X 1961 r.), poufne, [Warszawa], październik 1961 r., k. 5; *ibidem*, Pismo zastępcy kierownika Wydziału Administracyjnego KC PZPR Wiesława Ociepki do dyrektora UdsW Tadeusza Żabińskiego w sprawie wyjazdu delegacji UdsW do Budapesztu, Warszawa, 19 X 1961 r., k. 4.

¹¹⁰ *Ibidem*, Pismo dyrektora UdsW WRL Károlya Olta do dyrektora UdsW Tadeusza Żabińskiego w sprawie konferencji w Budapeszcie (17–18 X 1961 r.), Budapeszt, 5 X 1961 r., k. 8–9.

¹¹¹ D. Zamiatała, *Robocze spotkania pionów wyznaniowych...*, s.

¹¹² AAN, UdsW, 48/69, Wystosowane przez prezesa Urzędu do spraw Kościelnych Jozefa Prantnera zaproszenie dyrektora UdsW Tadeusza Żabińskiego do udziału w naradzie przedstawicieli administracji wyznaniowej w Budapeszcie (25–29 IV 1962 r.), Budapeszt, 2 III 1962 r., b.p. (tekst przetłumaczony w epoce z języka rosyjskiego).

¹¹³ *Ibidem*, Pismo dyrektora UdsW Tadeusza Żabińskiego do zastępcy szefa URM ministra Janusza Wieczorka w sprawie wyjazdu delegacji urzędu na naradę do Budapesztu, Warszawa, 3 IV 1962 r., b.p.; *ibidem*, Pismo dyrektora UdsW Tadeusza Żabińskiego do zastępcy szefa URM Janusza Wieczorka w sprawie wyjazdu na naradę do Budapesztu, Warszawa, kwiecień 1962 r., b.p.

¹¹⁴ *Ibidem*, Skierowane do premiera Józefa Cyrankiewicza sprawozdanie dyrektora UdsW Tadeusza Żabińskiego z narady pionów wyznaniowych w Budapeszcie (24–29 IV 1962 r.), Warszawa, 2 V 1962 r., b.p.

Postanowiono, że Kościoły chrześcijańskie w krajach bloku wschodniego powinny wykorzystać wszystkie swoje możliwości do zrealizowania idei zachowania pokoju na świecie. Miały zdobywać dla niej laikat w krajach kapitalistycznych, wykorzystywać oficjalne wystąpienia Stolicy Apostolskiej w sprawie konieczności zachowania pokoju, a także starać się przyciągać tzw. postępowy laikat do prac Praskiej Chrześcijańskiej Konferencji Pokojowej. Uznano, że udział biskupów z krajów „demokracji ludowej” w soborze będzie uzależniony od sytuacji społeczno-politycznej panującej w tych państwach. Na sobór mogli wyjechać tylko niektórzy spośród hierarchów, o ile otrzymają na niego zaproszenie¹¹⁵.

Żabiński ocenił pozytywnie naradę w Budapeszcie. Jego referat podobno spotkał się z uznaniem towarzyszy z „bratnich” państw. W stolicy Węgier postanowiono, że UdsW opracuje komentarz do uchwał, jakie zapadną podczas *Vaticanum Secundum* (mało kto przewidywał, że jego obrady potrwać trzy lata). Opracowanie tego rodzaju miało zostać przedyskutowane podczas następnej konferencji pionów wyznaniowych państw bloku wschodniego (jej terminu jednak nie podano)¹¹⁶.

W stolicy Węgier Urząd do spraw Wyznań nawiązał kontakt z Sekretariatem Stanu do spraw Kościelnych NRD. Pracownicy tych instytucji rozmawiali ze sobą przede wszystkim o możliwości wywarcia wpływu na Kościół ewangelicki w NRD za pośrednictwem „postępowych” kół w Kościele ewangelicko-augsburskim w PRL. Sekretarz stanu do spraw kościelnych NRD Hans Seigewasser zaprosił Żabińskiego do Berlina. Propozycję tę potwierdził pismem przysłanym do Warszawy 20 czerwca 1962 r. oraz rozmową telefoniczną z dyrektorem UdsW, do której doszło osiem dni później¹¹⁷. Pierwotny termin spotkania strona niemiecka wyznaczyła od 2 do 5 lipca, jednak ostatecznie został on przesunięty o nieco ponad dwa miesiące¹¹⁸.

Zanim doszło do spotkania w Berlinie, przedstawiciele ambasady NRD w Warszawie Püschal, a następnie Schuman systematycznie przekazywali Polakom informacje w sprawach, którymi zajmowała się niemiecka administracja wyznaniowa. Do wymiany wiadomości na temat polityki wobec Kościołów i związków wyznaniowych włączyła się także strona polska poprzez radcę Tomalę, który pracował w ambasadzie PRL w Berlinie. Między Sekretariatem Stanu do spraw Kościelnych a Urzędem do spraw Wyznań utrzymywany był ponadto kontakt listowny¹¹⁹.

Na zaproszenie złożone przez Seigewassera 5 września 1962 r. wyjechali do komunistycznych Niemiec z pięciodniową wizytą Merker (w roli tłumacza) i Żabiński, którzy przeprowadzili rozmowy z kierownictwem Sekretariatu Stanu do spraw Kościelnych NRD, kierownikiem Wydziału do spraw Kościelnych KC SED W. Harthamem oraz pierw-

¹¹⁵ *Ibidem*.

¹¹⁶ *Ibidem*.

¹¹⁷ AAN, UdsW, 48/70, Złożone przez sekretarza stanu do spraw kościelnych NRD Hansa Seigewassera zaproszenie dyrektora UdsW Tadeusza Żabińskiego do złożenia wizyty w NRD, Berlin, 20 VI 1962 r., b.p. (dokument w języku niemieckim).

¹¹⁸ *Ibidem*, Pismo dyrektora UdsW Tadeusza Żabińskiego do kierownika Wydziału Administracyjnego KC PZPR Kazimierza Witaszewskiego w sprawie wizyty pracowników UdsW w NRD, Warszawa, 30 VI 1962 r., b.p.

¹¹⁹ *Ibidem*, Przemówienia dyrektora UdsW Tadeusza Żabińskiego podczas pobytu delegacji UdsW w NRD w dniach 5–10 IX 1962 r., b.p.

szymi zastępcami przewodniczących prezydiów okręgowych rad narodowych i referentami spraw kościelnych tych prezydiów w Lipsku i Poczdamie¹²⁰. (Najprawdopodobniej było to ostatnie spotkanie pracowników UdsW z ich kolegami z państw bloku wschodniego przed inauguracją w Watykanie 11 października 1962 r. obrad soboru powszechnego).

Pierwszego dnia wizyty Żabiński przedstawił Niemcom cztery referaty na temat: stosunków między państwem a Kościołem katolickim w Polsce, Soboru Watykańskiego II, udziału Kościołów chrześcijańskich w Polsce w „walce o pokój” i Kościoła ewangelicko-augsburskiego w Polsce¹²¹. Pracownicy „bratnich” pionów wyznaniowych ustalili, że 24 września 1962 r. przybędzie do NRD siedmiu duchownych Kościoła ewangelicko-augsburskiego z PRL z bp. Andrzejem Wantułą na czele. W skład tej delegacji mieli wejść ponadto pracownicy naukowcy Wydziału Teologii Ewangelickiej Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie oraz niektórzy spośród wybitniejszych „postępowych” księży ewangelickich. Opracowano szczegółowy program pobytu tych duchownych w NRD, który został zróżnicowany pod względem ich indywidualnych możliwości i zainteresowań. Celem nawiązania kontaktów między księżmi ewangelikami z Polski i Niemiec wschodnich była pomoc w prowadzonej przez władze partyjno-państwowe NRD walce z „reakcyjnymi środowiskami ewangelickimi” oraz zaangażowanie księży do udziału w realizacji zadań nakreślonych przez Front Narodowy tego państwa¹²².

W odniesieniu do Kościoła katolickiego delegacja UdsW omówiła z niemieckimi towarzyszami sprawy zaproszenia przez prymasa Stefana Wyszyńskiego abp. Alfreda Bengscha na uroczystości maryjne na Jasną Górę (26 sierpnia 1962 r.) oraz odmowy władz PRL udzielenia wizy niemieckiemu hierarsze. Polska delegacja przedyskutowała z Niemcami stosunki między państwem a Kościołami katolickim i ewangelickim w NRD. Oceniono, że mają specyficzny charakter ze względu na podział Niemiec i nieuznanie NRD przez państwa zachodnie. Wspomniane Kościoły, działając w obu częściach podzielonego państwa niemieckiego, dążyły do współpracy z władzami RFN. W tej sytuacji czynnikiem dominującym w polityce wyznaniowej NRD była tendencja do różnicowania duchowieństwa i zdobywania jego poparcia na rzecz polityki tego kraju. W przeciwieństwie do sytuacji w PRL administracyjne ograniczanie pozareligijnej działalności Kościoła odgrywało w komunistycznych Niemczech mniejszą rolę. Delegacja UdsW poznała metody pracy jej niemieckiego odpowiednika. Omówiono kwestię finansowania Kościołów w NRD i należącej do nich własności ziemskiej (w Niemczech wschodnich nie znacjonalizowano po wojnie majątków rolnych Kościołów, a państwo dotowało duchowieństwo).

¹²⁰ *Ibidem*, Sprawozdanie z pobytu delegacji UdsW w NRD od 5 do 10 IX 1962 r., b.p. (Wizyta pracowników UdsW w Niemczech wschodnich we wrześniu 1962 r. jest najlepiej udokumentowanym wydarzeniem z zakresu kontaktów międzynarodowych tej instytucji, jakie zbadałem i opisałem w niniejszym artykule).

¹²¹ Treść tych wystąpień: *ibidem*, Przemówienia dyrektora UdsW Tadeusza Żabińskiego podczas pobytu delegacji UdsW w NRD w dniach 5–10 IX 1962 r., b.p.

¹²² *Ibidem*, Sprawozdanie z pobytu delegacji UdsW w NRD od 5 do 10 IX 1962 r., b.p. Szerzej na temat planowanej wizyty duchownych ewangelickich w NRD: *ibidem*, Notatka Aleksandra Merkera w sprawie sytuacji Kościoła ewangelicko-augsburskiego w PRL omówionej podczas delegacji w NRD w dniach 5–10 IX 1962 r., [Warszawa, 1962 r.], b.p.

Wiele uwagi poświęcono sytuacji Kościoła ewangelickiego. Towarzysze niemieccy m.in. ocenili, że jego stosunki z państwem nie pogorszyły się na tle ogólnej sytuacji politycznej. W przypadku Kościoła katolickiego, który obejmował około 10 proc. ludności Niemiec wschodnich, odnotowano, że władze w Berlinie starały się unikać z nim zadrażnień. Relacje państwa z Kościołem katolickim układały się lepiej niż z Kościołem ewangelickim¹²³. Urzędnicy polskiego aparatu wyznaniowego zreferowali sytuację Kościoła ewangelickiego w PRL. Podczas pobytu delegacji UdsW nie była jeszcze przesądzona sprawa wyjazdu biskupów wschodnioniemieckich na obrady soborowe. Do Sekretariatu Stanu NRD nie wpłynął zbiorowy wniosek w tej sprawie, choć poszczególni biskupi występowali z wnioskami paszportowymi na wyjazd do Rzymu. Kąkol i Żabiński zapoznali się także z sytuacją innych – poza Kościołami ewangelickim i katolickim – prawnie uznanych związków wyznaniowych w NRD. Towarzysze niemieccy przybliżyli im zagadnienia związane z państwową administracją wyznaniową Niemiec wschodnich oraz pracą komitetów partyjnych w sprawach wyznaniowych.

Żabiński ocenił, że niemiecki odpowiednik UdsW był mniej obciążony pracą biurokratyczną, gdyż nie zajmował się zagadnieniami związanymi z organizowaniem i obsadzaniem stanowisk kościelnych oraz niektórymi spośród spraw dotyczących majątku kościelnego. Towarzysze niemieccy wiedzieli jednak znacznie mniej od kolegów z UdsW o sytuacji organizacyjnej i personalnej Kościołów i postawie politycznej poszczególnych księży.

Ostatnim tematem, z jakim zapoznała się delegacja UdsW, była prowadzona w NRD laicyzacja. Żabiński odnotował, że choć liczba mieszkańców miast uczestniczących w mszach św. w parafiach ewangelickich wynosiła mniej niż 2 proc., to wielu spośród nich było silnie – uczuciowo związanych z Kościołem. Jedną z głównych form świeckiego wychowania młodzieży była tzw. *Jugendweihe*, czyli uroczystość wprowadzenia w życie młodzieży kończącej szkołę podstawową. W NRD rozszerzano świeckie obyczaje: nadania imienia dziecku oraz ślubu.

Podczas pobytu w Niemczech wschodnich Seigewasser poinformował Żabińskiego, że wiceminister spraw zagranicznych CSRS Otto Klička zakomunikował mu, iż sprawa wyjazdu biskupów katolickich na sobór powszechny była przedmiotem *démarche* rządu włoskiego u władz czeskosłowackich, które zdecydowały, że do Rzymu wyjedzie z ich kraju trzech biskupów¹²⁴.

W ramach swoistego dopowiedzenia do wyjazdu delegacji UdsW do NRD 4 października 1962 r. Aleksander Merker wysłał naczelnikowi Wydziału w Sekretariacie Stanu do spraw Kościelnych NRD Ernstowi Kuschowi wyjątki z przepisów prawnych oraz projektów kodeksu cywilnego dotyczące osobowości prawnej kościelnych osób prawnych w Polsce¹²⁵.

¹²³ Por. B. Schaefer, *The East German State and the Catholic Church, 1945–1989*, New York 2010.

¹²⁴ AAN, UdsW, 48/70, Notatka dyrektora UdsW Tadeusza Żabińskiego z rozmowy z sekretarzem stanu do spraw kościelnych Hansem Seigewasserem, [Warszawa, 1962 r.], b.p.

¹²⁵ *Ibidem*, Pismo starszego radcy UdsW Aleksandra Merkera do naczelnika Wydziału w Sekretariacie Stanu do spraw Kościelnych NRD Ernsta Kuscha wraz z załącznikami zawierającymi wyjątki z przepisów prawnych dotyczących osobowości prawnej kościelnych osób prawnych w Polsce, Warszawa, 4 X 1962 r., b.p.

PODSUMOWANIE

Od momentu faktycznego rozpoczęcia działalności, czyli od maja 1950 r., polski Urząd do spraw Wyznań nie utrzymywał przez cztery kolejne lata niemal żadnych bezpośrednich kontaktów ze swoimi odpowiednikami w komunistycznych państwach Europy Środkowo-Wschodniej. Ze względu na brak informacji źródłowych trudno jak dotąd jednoznacznie ustalić przyczyny tego zjawiska. Hipotetycznie wynikało to ze słabości urzędu, który w początkowym okresie działania borykał się z wieloma problemami na szczeblu centralnym i w terenie. Dotyczyły one zwłaszcza małej liczby pracowników etatowych oraz ich nieodpowiedniego przygotowania merytorycznego do zleconych im przez aparat władzy obowiązków walki z Kościołem katolickim, które były ważne nie tylko ze względów politycznych, lecz także ideologicznych. Początkowo urząd nie mógł im sprostać w wystarczającym zakresie. Znajdował się na etapie budowy swojej struktury i kształtowania mechanizmów działania, które m.in. dotyczyły interakcji z innymi podmiotami administracji państwowej, odpowiedzialnymi za politykę wyznaniową. W pierwszej kolejności odnosiło się to do aparatu policyjnego, który przez cały okres Polski Ludowej zajmował na tym polu najważniejsze miejsce. W pierwszych latach działalności UdsW stanął od razu przed poważnymi wyzwaniami w obrębie polityki wyznaniowej – w latach 1950–1954, czyli w apogeum stalinizmu w Polsce, nastąpiła kulminacja jej represyjnego kursu. W tym kontekście trafna była konstatacja towarzyszy z Czechosłowacji, że brak wzajemnych kontaktów między UdsW a PUDsK/DSK wynikał m.in. z tego, iż strona polska „i tak miała dość kłopotów”.

Niezależnie od tego rodzaju problemów pierwsze kierownictwo UdsW z dyrektorem Bidą na czele zapewne nie widziało wyraźnie potrzeby utrzymywania przez podległą mu instytucję ożywionych kontaktów międzynarodowych z bliźniaczymi strukturami. W tego rodzaju „instytucjonalnym dialogu” urząd nie miałby (jeszcze) zbyt wiele do powiedzenia ze względu na brak doświadczenia i przygotowania kadry. Brak woli do współpracy z „bratnimi” podmiotami niezbyt dobrze świadczył jednak o kierownictwie UdsW, które przecież mogło dzięki niej wiele zyskać. Dotyczyło to zwłaszcza wymiany doświadczeń z odpowiednikiem urzędu w Czechosłowacji, gdzie w latach pięćdziesiątych udało się właściwie podporządkować Kościół państwu.

Kilkuletni brak kontaktów Urzędu do spraw Wyznań z jego odpowiednikami w państwach „demokracji ludowej” nie tylko wpływał niekorzystnie na jego działalność, lecz także stawał pod znakiem zapytania skuteczną realizację skoordynowanej polityki wyznaniowej w tej części Europy. Sytuacja pod tym względem zmieniła się we wrześniu 1954 r., kiedy doszło do pierwszej oficjalnej wymiany korespondencji między urzędami polskim a czechosłowackim. Nie wiadomo dokładnie, do kogo należała inicjatywa w tej sprawie. Nie można wykluczyć, że pierwszy krok na drodze do nawiązania zacieśnionej i sformalizowanej współpracy podjął nie czechosłowacki PUDsK, lecz polski UdsW kierowany przez zaufanego partyjnego towarzysza Izydorczyka. W styczniu 1955 r. odbyła się pierwsza wizyta kierownictwa UdsW w Pradze (tym razem impuls do spotkania wyszedł zapewne ze strony czechosłowackiej), która była kamieniem milowym

współpracy instytucjonalnej polskiej administracji wyznaniowej z jej odpowiednikami w państwach Europy Środkowo-Wschodniej¹²⁶.

Współpraca UdsW z bliźniaczymi zagranicznymi strukturami nie należała początkowo do najowocniejszych. Większą inicjatywę wykazywały na tym polu podmioty administracji wyznaniowej Czechosłowacji i Węgier, które już wcześniej utrzymywały relacje o charakterze instytucjonalnym nie tylko między sobą, lecz także z innymi urzędami wyznaniowymi z sowieckim na czele. Prawdopodobnie ze względu na niską (nadal) jakość kadr, brak doświadczenia w utrzymywaniu kontaktów międzynarodowych oraz pewnego rodzaju *désintéressement* dla podtrzymywania tego rodzaju relacji polski UdsW nie wywiązywał się ze zobowiązań, które przede wszystkim dotyczyły wymiany informacji w zakresie polityki wyznaniowej. Istnieją przesłanki, że wizyty i rewizyty pracowników urzędów wyznaniowych „bratnich” państw niewiele zmieniały pod tym względem na lepsze.

Pewien przełom nastąpił na tym polu w maju 1957 r., kiedy strona czechosłowacka wyszła z inicjatywą zacieśnienia współpracy instytucjonalnej administracji wyznaniowej w państwach „demokracji ludowej”. Prawdopodobnie była to akcja skonsultowana z „czynnikami moskiewskimi”, która miała na celu nawiązanie „globalnych” kontaktów między podmiotami administracji wyznaniowej w Czechosłowacji, NRD, Polsce, Rumunii, na Węgrzech i w ZSRS. Bezpośrednim impulsem do tej inicjatywy mogło być również (brak wiedzy pochodzącej ze źródeł historycznych uniemożliwia dotychczas stawianie daleko idących tez) zaostrezenie polityki wyznaniowej w Związku Sowieckim przez ekipę Chruszczowa. Istotny w tym kontekście był zamysł Moskwy, by wykorzystywać Kościoły niechrześcijańskie (głównie protestanckie) i tzw. światowy ruch pokoju do prowadzenia globalnej polityki zgodnej z jej interesami. Zapewne nie było przypadkiem, że administracja wyznaniowa „bratnich” państw zaczęła od końca lat pięćdziesiątych poświęcać tematykę swoich międzynarodowych spotkań właśnie tego rodzaju problemom. Impulsem do zacieśnienia „braterskich więzi” i koordynacji polityki wyznaniowej był również odnotowany w drugiej połowie lat pięćdziesiątych w państwach bloku wzrost aktywności religijno-społecznej Kościoła greckokatolickiego.

Z czasem kontakty UdsW z jego odpowiednikami w krajach komunistycznych Europy się ożywiły i zacieśniły, co miało istotny związek z zaplanowaną na jesień 1962 r. inauguracją obrad Soboru Watykańskiego II.

Problem przedstawiony w niniejszym artykule wymaga dalszych badań, obejmujących okres do końca działalności Urzędu do spraw Wyznań w 1989 r. Z naukowego punktu widzenia interesujące wyniki może przynieść kwerenda prowadzona pod tym kątem w archiwach zagranicznych, w których znajduje się dokumentacja wytworzona

¹²⁶ Książd prof. Dominik Zamiatała datował pierwszą sondażową naradę pracowników UdsW z jego czechosłowackim odpowiednikiem na październik 1957 r. Według niego polscy komuniści nie byli do tego czasu zainteresowani współpracą; nie było też zgody na takie konsultacje ze strony wyższych czynników partyjnych KC PZPR. Z artykułu *Robocze spotkania pionów wyznaniowych PRL i CSRS (zarys problemów)* wynika również, że po roboczej naradzie w Warszawie w 1957 r. pracownicy UdsW spotkali się z przedstawicielami czechosłowackiego organu wyznaniowego dopiero w marcu 1962 r. Tymczasem do spotkania doszło wcześniej – kolejno we wrześniu 1959 r. w Warszawie, w maju 1961 r. w Pradze i w czerwcu tego roku w Budapeszcie.

przez administrację wyznaniową państw bloku wschodniego. Dalsze studia nad historią polskiego resortu wyznaniowego i jego odpowiedników w państwach za żelazną kurtyną powinny ustalić więcej faktów związanych z tym zjawiskiem, a zwłaszcza określić zakres działania ośrodka kierowniczego i koordynującego politykę wyznaniową wspólnoty komunistycznej, który znajdował się na Kremlu.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych

Urząd do spraw Wyznań

Źródła drukowane

Documents and Informations from the Second All Christian Peace Assembly, Prague 1965.

Dziennik Ustaw, 1950.

„Monitor Polski”, nr A-78.

Task and Witness. Christian Peace Conference, Prague 1958.

The Only Future. Documents of the Third Session of the Christian Peace Conference, Prague 1960.

Pamiętniki

Gomułka W., *Pamiętniki*, t. 1, red. nauk. A. Werblan, Warszawa 1994.

OPRACOWANIA

...And on Earth Peace. Documents of the First All-Christian Peace Assembly, 13–18 June 1961, Prague 1962.

Brány pekelné ji nepřemohou. Kapitoly z pronásledování církví v Československu kolem roku 1950, red. P. Kubín, Praha 2017.

Chumachenko T.A., *Church and State in Soviet Russia. Russian Orthodoxy from World War II to the Khrushchev years*, przeł. E.E. Roslof, New York 2015.

Cywiński B., *Ogniem próbowane. Z dziejów najnowszych Kościoła katolickiego w Europie Środkowo-Wschodniej. „...i was prześladować będą”*, t. 2, Warszawa 1994.

Czaczkowska E.K., *Kardynał Wyszyński*, Warszawa 2009.

Gajowniczek T., *Przyczyny powstania i główne cele działalności Urzędu ds. Wyznań jako narzędzia realizacji polityki wyznaniowej władz na początku Polski Ludowej*, „Rocznik Dobromiejski” 2007, t. 1.

Golon M., *Radzieckie służby dyplomatyczne i konsularne w Polsce 1944–1961*, „Czasy Nowożytne” 2007, nr 20.

Grajewski A., *Kompleks Judasza. Kościół zraniony. Chrześcijananie w Europie Środkowo-Wschodniej między oporem a kolaboracją*, Poznań 1999.

- Gryz R., *Władze partyjno-państwowe odpowiedzialne za politykę wobec Kościoła katolickiego w Polsce (1944/45–1956)*, „Czasy Nowożytnie” 1997, t. 3.
- Hlinka A., *Siła słabych i słabość silnych. Prześladowanie Kościoła na Słowacji 1945–1989*, przeł. A. Sobótka, Kraków 2013.
- Jaskułowski T., *Przyjaźń, której nie było. Ministerstwo Bezpieczeństwa Narodowego NRD wobec MSW 1974–1990*, Warszawa 2014.
- Jaskułowski T., *Szpiedzy tacy jak wy. Wywiadowcza (nie)codzienność kontaktów między PRL a NRD 1970–1990*, Warszawa 2015.
- Kałużny T., *Watykan – Genewa. Kościół Rzymskokatolicki w dialogu ze Światową Radą Kościołów*, „Symposium” 2012, nr 16/1.
- Kaplan K., *Stát a církev v Československu v letech 1948–1953*, Brno 1993.
- Karski K., *Współpraca między Światową Radą Kościołów a Kościołem Rzymskokatolickim (szkic historyczny)*, „Studia Oecumenica” 2002, t. 2.
- Kościół katolicki w Europie Środkowo-Wschodniej w obliczu dwóch totalitaryzmów (1917–1990)*, red. M. Krzysztofński, J. Wołczański, t. 1, Rzeszów–Stalowa Wola–Lwów 2015; t. 2, Rzeszów–Lwów 2017.
- Krawczyk M., *Działalność Urzędu do Spraw Wyznań w zakresie tworzenia i obsady stanowisk kościelnych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach” 2013, nr 97.
- Michalak R., *Koncepcja „redukcjonizmu religijnego” w programie Urzędu do Spraw Wyznań i organizacji proateistycznych [w:] Interpretacje polityki. Księga pamiątkowa dedykowana prof. Mariuszowi Gulczyńskiemu w 80. rocznicę urodzin*, red. nauk. R. Bäcker i in., Toruń 2010.
- Michalak R., *Polityka wyznaniowa państwa polskiego wobec mniejszości religijnych w latach 1945–1989*, Zielona Góra 2014.
- Między przymusową przyjaźnią a prawdziwą solidarnością. Czesi – Polacy – Słowacy 1938/39–1945–1989*, cz. 2, red. P. Błażek, P. Jaworski, Ł. Kamiński, Warszawa 2009.
- Misztal H., Mezglewski A., *Zakres kompetencji, styl działania i cele Urzędu do Spraw Wyznań [w:] Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej. Materiały II Ogólnopolskiego Symposium Prawa Wyznaniowego (Kazimierz Dolny, 26–28 października 2004)*, red. A. Mezglewski, P. Stanisławski, M. Ordon, Lublin 2005.
- Noszczak B., *Polityka państwa wobec Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce w okresie internowania prymasa Stefana Wyszyńskiego 1953–1956*, Warszawa 2008.
- Paczkowski A., *Przyjaźń – pomoc – przykład: relacje między sowieckimi i polskimi organami bezpieczeństwa w latach 1944–1990 [w:] W objęciach Wielkiego Brata. Sowietci w Polsce 1944–1993*, red. K. Rokicki, S. Stępień, Warszawa 2009.
- Represje wobec duchowieństwa Kościołów chrześcijańskich w okresie stalinowskim w krajach byłego bloku wschodniego*, red. A. Dziurok, J. Myszor, Katowice 2004.
- Represje wobec Kościoła w krajach bloku wschodniego. Komuniści przeciw religii po 1944 roku*, red. J. Marecki, Kraków 2011.
- Schaefer B., *The East German State and the Catholic Church, 1945–1989*, New York 2010.
- Skobelski R., *Polityka PRL wobec państw socjalistycznych w latach 1956–1970. Współpraca – napięcia – konflikty*, Poznań 2010.

- Skobelski R., *Wpływ przemian październikowych 1956 roku na stosunki PRL z państwami socjalistycznymi (NRD, Czechosłowacja, Albania, Węgry, Bułgaria, Rumunia)*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2005, R. 4, nr 1.
- Stocki J., *Lwowski sobór 8–10 marca 1946 r. Przygotowania, przebieg i skutki. Rola systemu totalitarnego*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2009, nr 1.
- Szczepanowicz M., *Kurierzy Słowa Bożego. Doświadczenie i dar*, Kraków 2007.
- Z ufnością w przyszłość. Studia ekumeniczne*, red. K. Karski i in., Warszawa 1975.
- Zamiatała D., *Robocze spotkania pionów wyznaniowych PRL i CSRS (zarys problemów)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2018, nr 2.

Antykościelna międzynarodówka. Współpraca polskiego Urzędu do spraw Wyznań z jego odpowiednikami w państwach „demokracji ludowej” (1954–1962)

W strukturze administracji państw tzw. demokracji ludowej utworzono z inspiracji Kremla wyspecjalizowane podmioty, które odpowiadały za planowanie, koordynację i realizację polityki wyznaniowej. Ponieważ – niezależnie od lokalnych uwarunkowań – zakres ich kompetencji był właściwie tożsamy (dotyczyło to także podstawowego celu, czyli dążenia do zniszczenia, względnie podporządkowania państwu instytucji wyznaniowych), miały podstawy do rozwinięcia między sobą współpracy instytucjonalnej. Artykuł przybliży kulisy nawiązania formalnych relacji przez polski Urząd do spraw Wyznań z jego odpowiednikami w państwach Europy Środkowo-Wschodniej: Czechosłowackiej Republice Socjalistycznej, Węgierskiej Republice Ludowej i Niemieckiej Republice Demokratycznej. Unaocznia, że początkowo nie należały one do owocnych, zwłaszcza na tle ożywionych kontaktów między resortami wyznaniowymi czechosłowackim i węgierskim. Sytuacja pod tym względem zmieniła się w drugiej połowie lat pięćdziesiątych XX w. Wizyty, rewizyty i międzynarodowe spotkania z udziałem pracowników administracji wyznaniowej państw bloku wschodniego pozwalały na wymianę doświadczeń oraz projektowanie polityki wobec Kościołów i związków wyznaniowych, nawet w skali globalnej.

SŁOWA KLUCZOWE

Urząd do spraw Wyznań (UdsW), Rada do spraw Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego przy Radzie Komisarzy Ludowych ZSRS, Państwowy Urząd do spraw Kościelnych CSRS, Departament Spraw Kościelnych w Ministerstwie Szkolnictwa i Kultury CSRS, Urząd do spraw Kościelnych WRL, Państwowy Urząd do spraw Wyznań WRL, Sekretariat Stanu do spraw Kościelnych NRD, międzynarodowe kontakty UdsW, polityka wyznaniowa Polski Ludowej, polityka wyznaniowa państw bloku wschodniego (państw tzw. demokracji ludowej/państw za żelazną kurtyną), współpraca komunistycznych resortów wyznaniowych

The Anti-Church International. The Cooperation of the Polish Office for Religious Denominations with its Counterparts in the States of the “People’s Democracy” (1954–1962)

In the administration structure of the states within the so-called people’s democracy, specialized bodies were created on the initiative of Kremlin to take care of planning, coordinating and implementing the policy on religious denomination. Because the scope of their competences was equivalent as a rule, irrespective of local circumstances (this also referred to the main goal, i.e. striving to destroy or subordinate religious institutions to the state), they had a basis to enter into institutional cooperation between each other. The article presents the real story behind the establishment of formal relations between the Polish Office for Religious Denominations and its counterparts in the states of Central and Eastern Europe: the Czechoslovak Socialist Republic, the Hungarian People’s Republic and the German Democratic Republic. It reveals that they were not fruitful at the beginning, particularly if compared with intensive contacts between the Czechoslovak and Hungarian departments for religious denominations. The situation changed in the second half of the 1950s. Visits, revisits, international meetings with the participation of employees of the administration for religious denominations of the states of the Eastern Block made it possible to share experiences and formulate a policy towards Churches and religious associations, even globally.

KEYWORDS

Office for Religious Denominations, Council for the Russian Orthodox Church by the Council of People’s Commissars of the USSR, State Office for Church Affairs of the Czechoslovak Socialist Republic, Department for Church Affairs in the Ministry of Education and Culture of the Czechoslovak Socialist Republic, Office for Church Affairs of the Hungarian People’s Republic, State Office for Religious Denominations of the Hungarian People’s Republic, Secretariat of State for Church Affairs of the German Democratic Republic, international contacts of the Office for Religious Denominations, religious denominations policy of the People’s Poland, religious denominations policy of the states of the Eastern Block (of the states of the so-called people’s democracy/ behind the Iron Curtain), cooperation of communist departments for religious denominations

BARTŁOMIEJ NOSZCZAK – historyk, doktor, pracownik Oddziałowego Biura Badań Historycznych IPN w Warszawie. Specjalizuje się w historii najnowszej Polski. Autor wielu monografii, artykułów naukowych, redaktor prac zbiorowych i tomów pokonferencyjnych, edytor źródeł historycznych, współautor pakietów edukacyjnych IPN, pomysłodawca i organizator konferencji naukowych. Członek redakcji „Przeglądu Archiwalnego Instytutu Pamięci Narodowej”.

BARTŁOMIEJ NOSZCZAK – historian, PhD, employee of the Branch of the Historical Research Office of the INR in Warsaw. He specializes in the contemporary history of Poland. Author of numerous monographs, scientific articles, editor of collective works and post-conference volumes, editor of historical records, co-author of educational packages of the INR, initiator and organizer of scientific conferences. Member of the editorial board of “Archival Review of the Institute of National Remembrance”.